

**KRING VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE PHARMACIE
IN BENELUX**

CERCLE BENELUX D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE

Bulletin Nr 73

Maart 1988

Redacteurs
Redaction } Dr. L. J. Vandewiele
 } Dr. D. A. Wittop Koning

INHOUD / SOMMAIRE

Wouter van Lis : Apotheker, Bierbrouwer en Stadsmedicus (F.H.A. Peeters)	1
Bij de heruitgave der Pharmacopaea Amstelredamensis of D'Amsterdammer Apotheek (1686) (F.A.H. Peeters)	22
Bij de heruitgave der Idea Physicae (1651) van David van Goorle, een onafhankelijk denker van nationale betekenis (F.A.H. Peeters)	28
Selbstmedikation in den Niederlanden im 19. Jahrhundert (J.H. Ligterink)	37
De lotgevallen van een apothekersleerling in het 17e-eeuwse Leiden (H.A. Bosman-Jelgersma)	41
Zum 250. Todestag von Albertus Seba (D.A. Wittop Koning)	61
Een apoteker-bibliomaan : Bernard De Bruyne (L.J. Vandewiele)	67
Overdenkingen bij het laatste apothekersexamen te Leiden op 7 april 1987 (H.A. Bosman-Jelgersma)	71
The Netherlands : birthplace of F.I.P. (H.A. Bosman-Jelgersma)	73
History of pharmacy (Verslag F.I.P.-congres te Amsterdam 1987) (H.A. Bosman-Jelgersma)	77

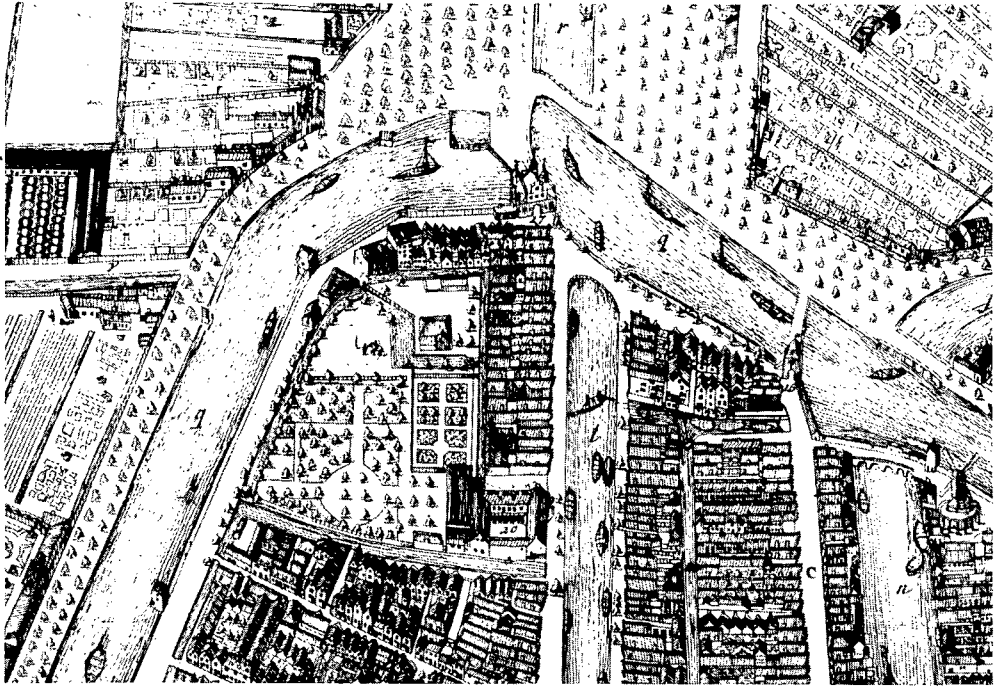
WOUTER VAN LIS - APOTHEKER, BIERBROUWER EN STADSMEDICUS*

F.A.H. PEETERS

Wouter van Lis werd op 16 Aug. 1709 te Rotterdam gedoopt als het zevende kind van Bartholomeus¹ van Lis en Catharina van der Bel², beiden uit Rotterdam herkomstig en aldaar op 8 Aug. 1696 getrouwd. Zijn moeder dreef aan huis, aan de Wijnhaven en later wellicht nog aan den Schiedamsen dijk, een' bierhandel³ in met name „mom en uitheemse bieren“, terwijl zijn vader koopman, later makelaar in thee was wiens deskundigheid herhaaldelijk bij arbitrage in zakelijke geschillen werd ingeroepen⁴. Van de overige elf⁵ kinderen van dit echtpaar bereikten slechts twee zusters - Maria⁶ en Jacoba⁷ - en twee broers - Hendricus⁸ en Johannes⁹ - van Wouter van Lis de volwassenheid. Alleen Johannes vestigde zich, met zijn gezin, te Rotterdam en wel als drogist op het Westnieuwland; Jacoba en Hendricus vertrokken naar Leiden resp. 's-Gravenhage en Maria overleed bij de geboorte van haar eerste kind.

Wouter gaat op ongeveer achtjarigen leeftijd in de leer bij den bekenden Rotterdamsen apotheker Joris Petry¹⁰ en wordt op 16 Dec. 1727 als Mr. apotheker in het gilde opgenomen, na te zijn „geexamineert in de droge en groene simplicia, en int lezen van Doctoren haar Recepten“ en een zestal Composita te hebben bereid, nl. Emplastrum Calcis Vivae, Unguentum Apostolorum, Tabellae e Succo Rosarum, Regulus Antimonii Martialis, Asoph Paracelsi en Mercurius Praecipitatus Ruber. Na zijn huwelijk, op 25 Mrt. 1733, met de uit Amsterdam geboortige Johanna Adriana van Lockhorst¹¹ - een nicht van den Amsterdamsen apotheker Cornelis van Lockhorst¹² - koopt hij op 9 Mei van dat jaar voor Fl. 9500 van apotheker Arnoldus¹³ van de Wael diens winkel „De Vergulde Vijzel“ met huis en erf, staande en gelegen aan de Hoogstraat op den Middeldam. Op 1 Mei 1738 neemt hij dan nog voor het aanzienlijke bedrag van Fl. 2500 een' tuin met beplanting over, gelegen aan de Schiekade in het ambacht Cool, van Paulus van Walwijk¹³, Med. doctor en Decaan van het Collegium Pharmaceuticum. In de Hoogstraat breidt het apothekersgezin zich met drie kinderen uit: Bartholomeus Theodorus (ged. 10 Jan. 1734), Maria (ged. 31 Jan. 1736) en Hendricus (ged. 14 Sept. 1741). Als doopgetuige¹⁴ treedt o.m. op Catharina Maria van Lockhorst, zuster van Johanna Adriana en echtgenote, sinds 15 Mei 1737, van Wilhelmus de Monchy, brouwer in de Twee Witte Klimmende Leeuwen¹⁵ te Rotterdam. Tussen beide echtparen - Van Lis en De Monchy - zal een levenslange, goede verstandhouding blijven bestaan, blijkens wederzijds optreden als doopgetuigen, procuraties en praelegateringen in testamenten.¹⁶

Hoewel Van Lis een gerespecteerd lid van zijn gilde, waarvan vier jaren ook hoofdman¹⁷ is, ziet hij uit naar een ander beroep, wellicht op aanraden van zijn' zwager De Monchy: in 1742 sterft Cornelis van Rooijen, brouwer in den Oranjeboom, en diens weduwe en erfgename besluit, bij gebrek aan een' opvolger, de brouwerij van haren man zaliger te verkopen; Wouter van Lis wordt op 27 Oct. van hetzelfde jaar¹⁸ eigenaar van „de Brouwerij den Oranjeboom met alle Ap en dependentien Van dien, en Zulx met gijl en Werkkuipen, kopere ketels, koelbakken, kuijphuijs, pakhuijzen, Branderij, Stalling met deszelfs koetshuijs en hooijzolders, alsmede van de Mouterij met zijn Eest, Moutvloer, gerstbak, gerstzolders, Denningen en Moutkassen alle staande en gelegen naast den anderen op de Stads Vest,

Deel ener kaart van Rotterdam (1694). In het Noorden, links van de Delftse Poort, bevond zich de brouwerij de Oranje-Boom. (Ex. Gem. Archief Rotterdam)

DISSERTATIO MEDICA
 INAUGURALIS,
 DE
A L O E.
 QUAM
 FAVENTE DEO T. O. M.
 Ex Auctoritate Rectoris Magnifici,
GISB. MATTH. ELSNERI,
 S. S. Theologiae Doctoris & Professoris Ordinarii;
 NEC NON
 Amplissimi SENATUS ACADEMICI consensu, & Nobi-
 lissimae FACULTATIS MEDICAE decreto,
 PRO GRADU DOCTORATUS,
 Summisque in MEDICINA Honoribus & Privilegiis
 rite ac legitime consequendis,
 Eruditorum Examine submittit
GUALTERUS VAN LIS, ROTTERODAMO-BATAVUS.
 Ad diem 3 Julii, H. L. 2. S.

TRAJECTI ad RHENUM,
 Apud JOANNEM BROEDERST
 ACADEMIÆ TYPOGRAPHUM; MDCCLV.

Titelblad van het proefschrift van Wouter
 van Lis (1745). (Ex. Bibl. der R.U.U.)

bij de Delfse Poort dezer Stad, belend ten Oosten Willem Egberts ten zijden de tuijnen en Erff van dezer Stads doele, strekkende voor uijt de Stads Vest tot agter aan de Stads binne Vest toe (...)", voor Fl. 25.312 welk bedrag hij betaalt met schuldrentebrieven - twee van Fl. 6000 en één van Fl. 4800 - en met Fl. 8512 aan gereed geld. Op 2 Oct. 1742 verkooft Van Lis voor Fl. 9000 zijn huis en erf in de Hoogstraat aan Abraham de Bruyn, met uitzondering echter van den apothekerswinkel en deszelfs toebehoren.⁹ De apotheek wordt tien dagen later met alle gereedschappen, medicamenten en recepten verkocht²⁰ voor Fl. 1375 aan apotheker Carel Yken, met uitzondering nochtans van den Kinderbalsem, welks recept, bereiding en verkoop striktelijk aan Van Lis voorbehouden blijven. Van Lis verplicht zich „om gedurende dat hij de brouwerij exerceert geen apothekers winkel te doen. Veel min omme d'Ordonnantien tot de winkel behorende aan anderen apothekers te openbaren maar integendeel alles te doen wat tot faveur van de voors: winkel is dienende." De koper is gehouden om „wanneer aan hem of aan syn voors: winkel na de voors: kinder balsem sal werden gevraagd die gene welke na deselve komt te vragen te wysen en senden na het huys" van Van Lis. Niettemin blijft Van Lis lid van het apothekersgilde; in het jaar 1743 is hij zelfs hoofdman en wanneer op 22 Oct. 1748 een veertiental apothekers een request²¹, een verzoek inhoudende hun nering tegen valse concurrentie te beschermen, bij het gildebestuur indient, is Van Lis een der ondertekenaars. Voorts blijft hij in zijn nieuwe woning aan de Stads Vest medicamenten bereiden en laat zijnen zoon Bartholomeus Theodorus, die op 5 Jan. 1742 als leerling was ingeschreven bij zijnen vader Wouter van Lis, zijn' leertijd voltooien onder zijn toezicht. Anderzijds schendt Carel Yken²² de overeenkomst door verkoop van een' kinderbalsem, gemerkt met den stempel van „De Vergulde Vijsel". Over en weer verschijnen in de Rotterdamsche Courant desaangaande advertenties; op 11 Apr. 1743 „adverteert Wouter van Lis by deese, dat hy het Recept voor het maken van de Kinderbalsem (zoo als deselve seer veel jaren tot Rotterdam op de Hoogstraet in de Vergulde Vysel is verkogt en by de voornaemste Familien in alle Steden is bekent) en het Regt om deselve te verkopen, niet heeft overgedaen aen Karel Iken tegenwoordig Apotheeker in 't voorsz. Huys, maer aen sigselve heeft behouden, en Hermanus Kentlink Boekverkoper agter het Stadhuys alleenlyk heeft gequalificeert, om deselve in Commissie te verkoopen, gelyk verscheyde mael door de Couranten is bekentgemaekt; zulks dat de respective Advertenties, door den selve Carel Iken deswegens in de Couranten gedaen, zijn onwaar: Waerom door de Heeren Commissarissen van Kleyne Saken en Vredemakers der voorsz. Stad, by derselver Vonnis in dato den 1 April 1743, hem Carel Iken hebben geinterdiceert, om geen Advertentien meer in de Couranten te laten stellen wegens de Kinderbalsem by hem te Koop." Op 27 April wordt deze advertentie in nog stelligere bewoordingen herhaald en heet het „dat de respective Advertentien door Karel Iken, zelfs boven het Vonnis van de Edele Heeren Commissarissen van Kleyne Zaken, gedaen, of die hy nog zou mogen komen te doen, om een denkbeeld te geven dat de bovengemelde Balzem by hem is te bekomen, alleenelyk strecken om te misleyden: Waerom Wouter van Lis geen Kinderbalzem voor de Egte volgens bovengemelte Recept bereyd, erkend, dan die te Rotterdam by Hermanus Kentlink, Boekverkooper agter het Stadhuys in Commissie is te bekomen, en waar van yder Flesje met één berigt van desselfs gebruyk, door hem selve geteekent, is voorsien: Het Flesje kost 63, en in een Doos gepakt 65 st." [Een fiks bedrag overigens!] Pal daaronder adverteert Carel Iken, apotheker in „De Vergulde Vijsel", „wegens een geheel ander Recept,

Titelprent uit Van Lis' Pharmacopee (1747 & 1764).

en Kinder-Balzem, zoo als door wydberoemde Medicynmeesters is geinventeert", in sarcastische bewoordingen Van Lis' redactie herhalende. Hiermede schijnt de zaak te zijn afgedaan in het voordeel van Van Lis; in 1744 is diens Kinderbalsem, „zynde een Medicament om een Kwaa Kraem voor te komen en een Opregt Vrucht versterkend Middel" nog slechts bij Kentlink - en bij hemzelf in de brouwerij - te bekomen maar drie jaren later reeds, behalve te Rotterdam, ook te Gorinchem, Amsterdam, Haarlem, Middelburg, Utrecht en 's-Gravenhage te verkrijgen. De dupe van deze affaire werd een verre verwant van Van Lis, Jacobus Pille²³ die, als leerling door Van Lis op 15 Juli 1741 aangenomen, door zijn' nieuwen meester Carel Iken na een half jaar zonder opgave van redenen werd weggestuurd! Vele jaren later, in 1770, wanneer Pille als apotheker een' zekeren naam heeft, wordt het recept van den Kinderbalsem aan hem overgedaan.²⁴

De nieuwbakken brouwer Van Lis werkt zich - met behoud overigens van zijn affiniteit tot de artsenijskunde - voortvarend in zijn bedrijf in en legt zich daarenboven nog toe op de studie der geneeskunde. Op 3 Juli 1745 promoveert hij te Utrecht bij Johannes Oosterdyk Schacht, hoogleraar in de geneeskunde, tot Medicinae Doctor op het proefschrift: *De Aloë*, een in zijnen tijd zeer behoorlijk werkstuk; het is aan zijn' vader opgedragen. Hierin wordt het door den schrijver hooglijk gewaardeerde geneesmiddel in zijn soorten beschreven - de beste (Socotrijnse), gewone (Leverkleurige) en slechte (Paarde-aloë) - en per soort aan droge destillatie onderworpen. De overgehaalde vloeistoffracties worden, evenals het vaste restant gewogen; het residu wordt vervolgens uitgelooft en afgefiltreerd; het filtraat wordt ingedampt en het restant gewogen. De geneeskrachtige hoedanigheden der onderscheiden ontledingsproducten passeren dan voor elk der drie harssoorten de revue, waarna de inzichten van vermaarde medische schrijvers - o.m. Galenus, Fernelius, Boerhaave, Hoffmann en Dioscorides - aan bod komen. Een viertal Aloë-recepten en een zestal stellingen op zuiver medisch gebied sluiten het werkje af.

Nog in hetzelfde jaar is op 28 Dec. bij de Gebroeders Losel, Boekverkopers te Rotterdam, voor 9 stuivers beschikbaar: *Brouwkunde of Verhandeling van het voornaamste dat tot een Brouwerij en Mouterij en het Brouwen en Mouten behoort; Alsmede een korte Beschryving van het Bier, deszelfs Hoofdstoffen, enz., van W. van Lis, Med. Doctor en Brouwer te Rotterdam*. Het 132 blz. tellende boekje in 8° is opgedragen aan Oosterdyk Schacht, aan een viertal²⁵ geneesheren en een' chirurgijn - allen te Rotterdam - met wie Van Lis sedert 1736 een maandelijks bijeenkomst heeft „om, ware het mogelijk, der Geneeskunde eenigen glans by te zetten, en zich meer en meer in dezelve te oefenen" en tenslotte aan zijnen vereerden leermeester Joris Petry, bij wien hij ruim 9 jaren in huis heeft gewoond. Na een korte Voorrede en een Lofdicht, opent het werk met een beschrijving der inrichting ener brouwerij en mouterij - met die van den Oranjeboom tot voorbeeld; terloops wordt het moutproces beschreven. „De Kapitein, die de voornaamste in een Brouwerij is, alzoo het brouwen aan hem word toevertrouwt, dient het brouwen grondig te verstaan, hy moet nuchteren, en, gedurende het brouwen, nooit afwezig zyn." Het brouwen zelf beslaat het tweede hoofdstukje. Daarna volgen er zes over de soorten bier, over geur- en smaakstoffen, over het beste jaargetijde voor het brouwen, het bewaren en het klaren van het bier en tenslotte over het herstellen der bierhoedanigheden. Het negende hoofdstuk, 65 blz. lang, inhoudende een „Korte beschryving van het Bier, deszelfs aart en krachten, en welk Bier het gezondste is", kent een' sterk pharmaceutischen en medischen inslag: het bevat ettelijke recepten en tal-

BROUWKUNDE
OF
VERHANDELING

VAN HET VOORNAAMSTE
DAT TOT EEN
BROUWERY EN MOUTERY
EN HET
BROUWEN EN MOUTEN
BEHOORT;

Alsmede een korte Beschryving van het

B I E R,
DESZELFS HOOFDSTOFFEN, ENZ.

Te samen gestelt door

W. VAN LIS,
Med. Doctor en Brouwer te Rotterdam.

TE ROTTERDAM,

By **PHILIPPUS en JAKOBUS LOSEL,**
Boekverkoopers op de Hoogstraat, en op de
Blaak op de hoek van de Nieuwstraat 1745.

(Ex. K.B. 's-Gravenhage)

KORT
ONTLEEDKUNDIG
ONDERWYS,

VAN
's MENSCHEN LICHAAM,
BEHELZENDE

Eene nauwkeurige Beschryving van alle dezelfs deelen, derzelve werking, gebruik, wyze van bestaan, oorspronk en vernietiging, zoo door zich zelven, als door uitterlyk geweld: tot gebruik van een yder, die lust heeft om zich zelven te kennen; maar voornamentlyk voor de geneen, die zich in de Genees- en Heelkonst oeffenen, te zamengesteld

DOOR

WOUTER VAN LIS,
's Lands Medicina Doctor, te Bergen op den Zoom.

TE BERGEN OP DEN ZOOM,

By **JACOB VANDER LINDEN,** Boekverkoopc:
MDCCLIII.

(Ex. Bibl. U.A.)

GUALTHERI VAN LIS. M. D.
PHARMACOPOEA
GALENO-CHEMICO-MEDICA
Probatissimis Auctoribus, ratione & experientia fundata.
OF
MENG-SCHEI-EN GENEESKONSTIGE
ARTSENYWINKEL,

Op de beste Schryvers, de reden en de ondervinding gebout;
BEHELZENDE

De voornaamste tegenwoordig in gebruik zynde *Genees- en Heelmiddelen*, vele van het overtollige behoefte, derzelve aard, deugt en manier van bereiding:

BENEVENENS
Een *Korte Verhandling* hoe met weinig Geneesmiddelen de Grootste Ziekten worden genezen:

ALS MEDE
Verscheide *Meng- en Scheikunstige Oplossingen*, en een *Verklaring* van de voornaamste *Kunstwoorden*, *Charactere* &c.

Tot algemeener nut in 't Latyn en Duitich te zamengesteld
DOOR

WOUTER VAN LIS Medicinæ Doctor.

TE ROTTERDAM,

By **PHILIPPUS en JAKOBUS LOSEL,** Boekverkoopers op de Hoogstraat en op de Blaak op de hoek van de Nieuwstraat. MDCCLVII.

Titelpagina van den eersten druk van Van Lis' Pharmacopee (1747).

DE
ONTLEED-HEEL-
EN
VROED-KUNDE

GEMAKLIJK GEMAAKT;

OF
ALGEMEEN HANDBOEK

VOOR ALLE
WOND-ARTZEN, VROEDMEESTERS
EN VROEDVROUWEN;

BEVATTENDE
EENE VOLKOMENE BESCHRIJVING VAN HET
MENSCHLIJK LICHAAM, DE GEBREKEN
WAAR AAN HET ONDERWORPEN IS,
EN DE WIJZE WAAR OP DEZELVE
MOETEN GENEZEN WORDEN;

BENEVENENS
DE UITMUNTENDESTE LESSEN
IN DE VROEDKUNDE,

EN
EENE BREEDDE LIJST VAN CHIRURGICAALE
KUNSTWOORDEN, MET DERZELVER
VERKLAARINGEN.

Te Amsterdam, bij H. Keyzer en M. de Bruyn; te Rotterdam, bij Dirk Vis en J. Meyer; te Dordrecht, bij B. J. Morks, P. Bluslé en N. van Eysden & Comp.
MDCCLXIII.

(Ex. Bibl. U.A.)

rijke aanhalingen uit, Latijnstalige, auteurs; bovendien worden gerst, hop en scharlei met de eerder geschetste droge destillatie onderzocht. De *Brouwkunde* van Wouter van Lis is het eerste Nederlandstalige handboek op dit gebied, dat in 1799 pas overtroffen werd door *De Bierbrouwer*, van Jacobus Buijs, brouwer in den Witten Hengst te Klundert. Beiden en beider werk verschillen intussen in hoge mate: de voormalige apotheker Van Lis gaf, enkele jaren slechts na overname der brouwerij en kort na zijn promotie, op 35-jarigen leeftijd zijn inzichten over het brouwersvak en over het bier ten beste - en medicus en apotheker hadden hierbij sterk de overhand. Buijs, een man met ruim 40 jaren praktijkervaring, verwijt Van Lis dan ook - met alle respect overigens voor 's mans werk - in de technische uiteenzettingen en in de kostenramingen tekort te schieten.

In 1793 verschijnt te Brussel en Gent: *Den volmaekten bierbrouwer* (...). *Alles nauwkeurig uyt veel-jaerige ondervindinge opgesteld door W.V.L. Br. en Med.D. Tweeden druk*²⁶, verkrijgbaar voor 7½ stuiver. Mijns inziens is deze uitgave het werk van iemand die Van Lis' naam en werk voor eigen doeleinden heeft misbruikt, vermits het onaannemelijk is dat Van Lis zelf, die blijkens advertenties in de Rotterdamse Courant van 5 Jan. en 13 Apr. 1747 en nogmaals van 24 Sept. 1748 al spoedig voornemens was zijn brouwerij van de hand te doen²⁷ - en haar op 19 Dec. 1748 metterdaad heeft verkocht aan Willem Messchert van Ingen, voor Fl. 22.190 en dus met verlies - zichzelf presenteren zou als hebbende „veeljaerige ondervindinge”. Typerend is ook dat op 3 Jan. 1747 bij de Gebroeders Losel verkrijgbaar blijkt te zijn, voor Fl. 2-10-0, een zeer belangrijk pharmaceutisch werk in 4° van Wouter van Lis: *Pharmacopoea Galeno- Chémico- Medica Probatis-simis Auctoribus, ratione et experientia fundata. Of Meng- Schei- en Geneeskonstige Artsenywinkel, Op de beste Schryvers, de reden en de ondervinding gebout; behelsende De voornaamste tegenwoordig in gebruik zynde Genees- en Heelmiddelen, vele van het overtollige besnoeit, derzelve aart, deugt en manier van bereiding: benevens Een Korte Verhandeling hoe met weinig Geneesmiddelen de Grootste Ziektens worden genezen: als mede Verscheide Meng- en Scheikonstige Observatien, en een Verklaring van de voornaamste Konstwoorden, Characters etc. Tot algemeener nut in 't Latyn en Duitsch te zamengesteld*, waarin des schrijvers brouwersnering zorgvuldiglijk verzwegen wordt. Ik kom zodadelijk op dit werk nog terug.

Wellicht is het faillissement van zijn' broer Johannes en de publieke verkoop van diens drogisterij, op 24 Sept. 1748, voor Van Lis reden geweest, na zijn ongunstige ervaringen met de brouwerij, elders als medicus een nieuw bestaan te zoeken. Op 3 Oct. 1748 verkoopt hij voor Fl. 2500 zijn tuin aan de Schiekade aan den pondgaarder Jan van Lockhorst, een' oom zijner echtgenote, en in Dec. ontdoet hij zich vervolgens van de brouwerij. Het jaar daarop vertrekt hij naar Bergen op Zoom, om niet bekende redenen - misschien omdat in die, zopas nog door de Fransen zo geteisterde stad voor een' medicus en apotheker een ruimer bestaan te vinden ware dan daar waar gildebepalingen cumulatief beider beroepen verboden²⁹ - en vraagt op 4 Juli het poorterschap aan. Zijn vrouw overlijdt twee maanden later en wordt op 27 Aug. 1749 vervoerd naar Delfshaven om daar te worden begraven. Wanneer door den dood van Dr. Mennes³⁰ de functies van Stads- en 's Lands doctor en van doctor der Diaconie-Armen en van het Weeshuis komen te vaceren,³¹ solliciteert Van Lis hiernaar: op 7 Nov. 1752 wordt hij voor Fl. 150 's jaars van Landswege aangesteld „tot het bedienen van de geconfineerde zieke deserteurs te Bergen op ten Zoom” en op 24 Nov. stelt het Weeshuis hem als zijn' vasten geneesheer³² aan, zonder salaris echter doch met vergoeding der geneesmiddelen. Het Stadsdoctoraat blijft eerst vacant

D E N
V O L M A E K T E N
BIER-BROUWER,

O N D E R W Y S E N D E

I. De Instructie van de waere kennisse der INGREDIENTEN en USTENCILN noodig tot het Bier-Brouwen. II. De Bereydinge en Bewerkinge van het BIER-BROUWEN. III. De wyse om veelderleye soorten van BIEREN te Brouwen, benevens de Konst-behandelingen der selve. IV. Hoe de Brouw-KUNDE moet bewerkt worden. V. De uytgelesene Waernemingen over de BIEREN, de selve goed te houden, te verbeteren en te bewaeren. VI. Van de toe-gemaekte BIEREN. VII. De geëxperimenteerde Geheyinen der BIEREN, benevens de uytmuntende KONST-STUKKEN der selve. VIII. De noodige Beschryvinge van de Brouw-Hop en GERSTE, en hoe men tot de waere kennisse der selve zal kunnen geraeken.

Als mede de beste en voordeeligste wyse om te bereyden en to maeken alderleye soorten van AZYNE N, en de voortreffelykste Geheyinen der selve.

Seer dienstig en nuttig voor Brouwers, Bier-slekers, Azyne leggers, en alle Leerlingen der Brouw-kunde.

Alles nauwkeurig uyt veel-jaerige ondervindinge opgesteld
Door W. V. L. Br. en Med. D.

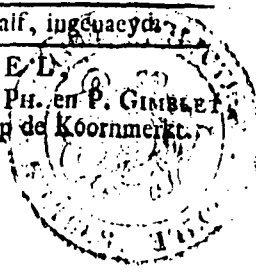
T W E E D E N D R U K .

Prys, seuen-thien Stuy ers en half, ingeslaeyd.

T O T B R U S S E L

Men vind-se te koopen tot Gend, by PH. en P. GIBLET
Boekdrukkers en Boekverkoopers op de Koornmarkt.

1793.

(Ex. K.B. Brussel)

maar wordt op 12 Mrt. 1764 hem toegekend, zonder salaris weliswaar.³³ Vanaf 3 Mrt. 1762 tenslotte is hij aangesteld bij de Diaconie-Armen³⁴ voor Fl. 60 's jaars voor visites en geneesmiddelen. In deze periode schrijft hij nog: *Kort Ontleedkundig Onderwys, van 's Menschen Lichaam, behelzende Eene naauwkeurige Beschryving van alle deszelfs deelen, derzelver werking, gebruik, wyze van bestaan, oorspronk en vernietiging, zoo door zich zelven, als door uitterlyk geweld: tot gebruik van een yder, die lust heeft om zich zelven te kennen; maar voornamentlyk voor de geenen, die zich in de Genees- en Heelkonst oeffenen, te zamengesteld door Wouter van Lis, 's Lands Medicinæ Doctor, te Bergen op den Zoom. By Jacgb vander Linden, Boekverkooper 1753.* Het ruim 400 blz. dikke boek in 4° formaat is aan Carel Theodore, Paltzgraaf aan den Ryn en Marckgraaf van Bergen op den Zoom opgedragen door den schrijver, gedateerd: 20 Mei 1753. In de Voorreden verwijst Van Lis naar zijn *Pharmacopoea* van 1747, „die een Leergierig Leerling in staat stelt, om met weinig moeite, en in korten tyd in de Kruid- Meng- en Scheikunst eenen goeden voortgang te maken." Hij doet ook op een gunstig onthaal van het huidige werk, dat zo kort, eenvoudig en klaar mogelijk de Ontleedkunde den Leerlingen wil onderwijzen. Daar waar zulks vereist was, heeft de schrijver zich van „alle spreekwyzen gewagt, die aan iemand eenigen aanstoot zouden kunnen geven." Een tweede werk, *Geneeskundige Oeffeningen*, wordt in het vooruitzicht gesteld. De Gouverneur en Commandant der stad en onderhorige forten, alsook Thomas Schwenke, Professor Anatomiae et Chirurgiae in 's-Gravenhage, worden bedankt voor hun gewaardeerde ondersteuning van Van Lis' sollicitatie naar het ambt van 's Lands Medicinæ Doctor. Het in 87 hoofdstukjes verdeelde boek is zeer stelselmatig opgezet en in vraag-en-antwoordvorm gesteld; het wordt besloten door een 44 blz. tellend *Lexicon Anatomicum*. Een exact gelijke uitgave - waaruit de Opdracht nochtans is verwijderd - verscheen, met gewijzigd titelblad, nog in 1793 te Amsterdam, Rotterdam en Dordrecht: kennelijk een uitgeversrestant.

In 1763 verschijnt te Middelburg bij Callenfels en Taillefort, Boekverkopers: *Genees- en Heelkundige Oeffeningen, op de rede en ondervinding steunende; waer in de voornaamste In- en Uitwendige ziekten Beschreven, en derzelver Oorzaken, kentekenen, voorzeggingen en geneezingwyze worden aangetoont, met Byvoegzelen en Aenmerkingen, Ter handleiding voor de genen, die de Genees- en Heelkonst op goede gronden trachten te oeffenen, door Wouter van Lis 's Lands Medicinæ Doctor, te Bergen op den Zoom.* Het ruim 700 blz. grote boek in 4° formaat is opgedragen aan Thomas Schwenke. In het voorwoord verontschuldigt Van Lis zich voor het late verschijnen van dit reeds in 1753 aangekondigde, maar later nog aangevulde werk; hetzelfde is verdeeld in 27 Afdelingen en deze op hun beurt weer in Hoofddelen. De tijd ontbreekt om het zeer interessante werk nader te bespreken. Een eigentijdse bespreking in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van 1763 is niet onverdeeld gunstig; na een aantal zijns inziens twijfelachtigheden en fouten te hebben aangewezen, besluit de - anonyme [ook toen al!] - recensent: „Men kan tot lof van den Heer van Lis, zeggen, dat hy naarstig is, veel kundigheid heeft vergaderd, door lezen en ondervinding: jammer is het, dat hy zich niet gewend hebbe, uit het gene hy gelezen, gezien en ondervonden heeft, meer klare en onderscheiden denkbeelden te vormen." Op deze critiek gaat Van Lis nog even in, in het Voorwoord van den tweeden druk zijner *Pharmacopoea*, verschenen bij Morterre te Amsterdam en aldaar in 1764 voor Fl. 3-6-0 verkrijgbaar [dus 16 stuivers meer dan in 1747]. In den tweeden druk zijn enige drukfouten uit den vorigen verbeterd, zijn spelwyswijzigingen - meestal verbeteringen - aangebracht en is wat royalere

GENEES-EN HEELKUNDIGE OEFFENINGEN,

OP DE REDE EN ONDERVINDING STEUNENDE;

WAAR IN DE VOORNAAMSTE
IN-EN UITWENDIGE ZIEKTENS

BESCHREVEN,

EN DERZELVER

OORZAKEN, KENTEKENEN, VOORZEGGINGEN EN GENEESINGWYZE WORDEN AANGETOONT,

MET

BYVOEGZELEN EN AANMERKINGEN,

Ter handleiding voor de genen, die de GENEES- en HEELKONST op goede gronden trachten te oefenen,

DOOR

WOUTER VAN LIS

'S LANDS MEDICINÆ DOCTOR,
TE BERGEN OP DEN ZOOM.

Te MIDDELBURG, by
A. L. CALLENFELS EN L. TAILLEFERT, Dr.
BOSCHWEG, 1763.

(Ex. Bibl. U.A.)

GUALTHERI VAN LIS, M.D. PHARMACOPOEA GALENO-CHYMICO-MEDICA Probatisimis Auctoribus, ratione & experientia fundata. MENG-SCHEI-EN GENEESKONSTIGE ARTSENY-WINKEL;

Op de beste Schryvers, de rede en ondervinding gebouwt;

BEHELENDE

De voornaamste tegenwoordig in gebruik zynde *Genees- en Heel-middelen*, met beoefening van het overstollige, en aanwyzing van derz. lver aart, deugt en manier van bereiding;

BENEVENDE

Een korte *Verhandeling*, hoe met weinig *Genees-middelen* de grootte Ziekten worden genezen;

ALS MEDE

Verfcheide *Meng- en Scheikundige Aanmerkingen*, en een *Verklaring* van de voornaamste *Wortwoorden* en *Charactèren*.

Tot algemeener nut in 't Latyn en Duitfch te zamengetield
D O O R

WOUTER VAN LIS,

's Lands en Stads Medicinæ Doctor te Bergen op den Zoom.

TWEDE DRUK.

Doorgaans door den *Auteur* verbeterd en vermeerderd.

TE AMSTELDAM,

By JAN MORTERRE, Boekverkooper over het Zandammer-Veer.
MDCCLXIV.

Titelpagina van den tweeden druk van Van Lis' Pharmacopoe (1764). (Ex. Dr. D.A. Wittop Koning)

PHARMACOPOEA ROTTERODAMENSIS GALENO-CHYMICA, OF ROTTERDAMSCH GALENISCHE EN CHYMISCHE APOTHEEK.

Te ROTTERDAM,

By BARENT BOS,

EN

De Wed: van ELIAS YVANS. 1709.

Met Privilegie.

(Ex. Dr. E. Grendel)

CHARACTERES CHYMICI. 27.

†	∇	AB	†	gr	■	R	sa.	∇
‡	11	21	31	41	51	61	71	81
⋈	12	MB	CC	gutt	M	☼	℞	℞
2	13	22	32	42	52	62	72	82
A	VR	T	A	8	Q	☾	SP	☿
3	14	23	33	43	53	63	73	83
♀	♂	Ψ	DE	Δ	☉	☽	V	V
4	15	24	34	44	54	64	74	84
☉	☽	⋈	∇	⊖	♃	♄	♅	♆
5	16	25	35	45	55	65	75	85
X	C	69	♁	♂	℥	⊖	℞	♁
6	17	26	36	46	56	66	76	86
○	☿	♁	♂	tt. lb.	PP	♁	S.S.S.	♁
7	18	27	37	47	57	67	77	87
āāā	☉	♂	♁	♂	⊖	⊖	⊖	♁
8	19	28	38	48	58	68	78	88
anāāā	☉	E	3	♁	♁	VB	♁	♁
9	20	29	39	49	59	69	79	89
♁	☉	U	F	♁	TV	☽	♁	☉
10	21	30	40	50	60	70	80	90

Symbolentafel uit Van Lis' Pharmacopoe (1747 & 1764).

plaatsruimte den tekst geboden. Hij bevat een extra Voorrede, gedateerd: „Bergen op Zoom 1 Zomermaand 1764." Het aantal *Simplicia* is met enkele producten vermeerderd [o.a. Kalfsvoet, Gemeene Dulle-Kervel, Lely van den Dale, Armeni-steen, Jooden-steen, Graveel-steen en Naphta-Olie], doch het aantal synoniemen is veel sterker aangewassen. [Ook: Orpiment, i.p.v. Piment]. Het aantal *Composita* is met 21 stuks uitgebreid; sommige bereidingen zijn wat gewijzigd. Het technische vocabularium groeide van 20 tot 37 blz. uit! Beperken wij ons nu tot den eersten druk uit 1747:

Een fraaie titelprent, in dichtvorm toegelicht, siert het kloeke boekwerk in 4°; de „Verklaring der Tytelplaet" luidt als volgt:

De MENG- en SCHEIKUNST, opgetogen,
 Wend haer bespiegelend gezicht
 Naer ESKULAEP, wiens wys vermogen
 Haer' nyvren weetlust onderricht:
 All' de Oogen in haer Kleedt beduiden
 Dat ze alles vlytig gadeslaet,
 't Zy in het mengen van de Kruiden,
 't Zy 't Weërglas* haer in 't stoken baet.
 Zy stelt, ten bæk' van 't dwalend gissen,
 Haer kunstlicht op 't papieren veldt.
 De Sfinx, die elk geheimenissen
 Door diepe en duistre raedsels meld,
 Toont wat verborgen eigenschappen
 De schat der Bykorf, 't Springbronnat,
 En voorts de kracht der Zuringsappen
 En Heulplant' in zichzelf bevat.
 Gewassen, Diertjes, Blaën, Metalen,
 En all' wat ge op den Voorgrondt ziet
 Getuigt hoe Godt, voor alle kwalen,
 Ons keur van Artsenyen bied.

**Thermometron.*

D. SMITS.

Hierna volgt de opdracht aan Prof. Oosterdyk Schacht en een viertal medici te Rotterdam, hetzelfde als in de *Brouwkunde*. De Voorreden bevat veel belangwekkends: Vanouds heeft de lijdende mensheid enkelvoudige geneesmiddelen van beproefde deugdelijkheid aangewend. Later ontstonden door toedoen der Doctoren hieruit een „onnoemelijk getal" van „zamengestelde Geneesmiddelen." „Maar alzoo 'er Voorschriften van Schryvers, die ooit de Apothekers Konst hebben geoefent, zyn opgesteld, is het geen wonder, dat 'er zeer veel mislagen zo ontrent de Gifte als ontrent de bereiding der Geneesmiddelen in zyn te vinden. Daar en boven worden door het groot getal onnutte, ja tegen den anderen strydende Enkelden, die tot een zamengesteld Hulpmiddel behoren, der zelve krachten, zo niet geheel bedorven, ten minsten voor 't grootste gedeelte krachteloos gemaakt. Hierom is het, dat Ervare Doctoren in de meeste Steden uit deze zamengestelde Hulpmiddelen de beste hebben uitgekozen, de onnutte verworpen, en de hunne 'er hebben by gedaan, in zo verre dat byna elke Stat een Apotheek heeft in 't licht gegeven, na welker inhoud de Apothekers verpligt zyn hunne compositien te bereiden. Maar is het niet te beklagen, dat onze Rotterdammer Apotheek zo gebrekkig in de wereld gekomen is, dat in dezelve niet alleen veel Voorschriften worden gevonden, die niet kunnen worden gereet gemaakt,³⁵ maar dat ook in de quantiteit van de Giften wort misgetast, dewyl het gewigt van het Heulsap, de Scammonë en andere Enkelden niet na behoren is in acht genomen, waar door een Geneesmeester tot nadeel van zyn achting grotelyks

misleit wort, en de Zieke een zeer nadelige en verkeerde uitwerking van zulke Middelen heeft te verwachten. Dit alles overwegende heb ik menigmaal den Doctoren en Apothekeren de grote nootzaakelykheit van deze Apotheek te verbeterer onder het oog gebracht maar niemant behaagde het zo een moeijelyk werk op zig te nemen; terwyl 'er zommige van oordeel waren, dat een verbeterde Apotheek voor de Rotterdamsche Apothekers een onnut ding is, alzo het een yder van hen vrystaat Geneesmiddelen na eigen goetvinden te zamen te stellen, gemerkt de meeste Doctoren binnen deze Stad de gewoonte hebben van hunne Geneesmiddelen zelfs te bereiden." Nochtans meent Van Lis dat goede voorschriften steeds van node zijn, alleen al om de veel door buitenlieden gekochte Purgeer-, Braak- en Slaapmiddelen veilig te kunnen bereiden. Hij vervolgt: „Eindlyk heb ik uit liefde tot de Mengkonst (welkers gronden ik voornaamlyk aan het onderwys van den Kundigen en Wel Ervaren Apotheeker, den Heer JORIS PETRY dank wyte) en tot handleiding van de genen, die de zelve en de Scheikonst leren, deze Meng- Schei- en Geneeskonstige Artsenywinkel te zamengesteld en in Zes Delen verdeelt:" Deel I: „Van de Geneeskonst en deszelfs Verdelling; het Vergaderen der Enkelde Geneesmiddelen, die men in de Winkels moet bewaren; de Benaming van verscheidene Enkelden onder een Opschrift; van de Maten en van het Gewigt by ons gebrukelyk." Deel II: „De In- en Uitwendige Galenische Geneesmiddelen." Deel III: „De Geneesmiddelen, die door de Scheikonst worden gemaakt." Deel IV: „De Oefenende Geneeskonst", opgenomen „alzo in kleine Steden en Dorpen, als ook op Oorlog- en andere schepen de Heelmeesters en de Apothekers zomtyts genootzaakt zyn de Oefenende Geneeskonst in 't werk te stellen." Deel V: „Meng- en Scheikonstige waarnemingen, alsook de Gifte van enige Purgerende Enkelden, en het Gewigt van de Purgeer- en van de Slaapmiddelen." Deel VI: „Konstwoorden en Characters, die de Leerlingen nootzaaklyk moeten weten." Vervolgens levert hij critiek op een aantal middelen en gebruiken in de apotheek: niet verse samenstellingen zijn vaak krachteloos; verscheidene hebben door lang koken hun werkzaamheid verloren, of ook wel door gisting; veelal zijn de samenstellende delen onderling strijdig; „Conserven, Geleyen, Confytzels, Suikers" behoren veeleer „tot de Confituriers, dan tot de Apothekers Konst"; allerlei syropen zijn door vergisting na enigen tijd onwerkzaam; diverse geneesmiddelen zijn onnodig complex; gedestilleerde wateren zijn in zekere gevallen waardeloos.

Het unconventionalele karakter van Van Lis' *Pharmacopoea*³⁶ spreekt niet alleen uit de indeling maar ook uit den inhoud: van alle enkelvoudige geneesmiddelen wordt de geneeskracht besproken; hun aantal is tot op 420 uitgedund, dat der Animalia zelfs tot 28; de plm. 530 samengestelde geneesmiddelen zijn gebruiks- en consistentiegewijze geordend; het werk bezit een' sterk medischen inslag; de technische kant van het verzamelen en verwerken der grondstoffen krijgt veel aandacht. De praeparaten zijn vaak dubbel opgenomen: naast het gebrukelyke wordt het „by verkorting" bereijde opgenomen. Het werk vond veel aftrek, werd veel gebruikt en geciteerd³⁷ en in het Japans vertaald door Sokichi Hashimoto (1763-1836) en in 1805 in Japan uitgegeven.³⁸

In 1781 publiceert Van Lis tenslotte nog in de Verhandelingen van het Bataafsche Genootschap voor Proefondervindelijke Wijsbegeerte, te Rotterdam: *Waarneming van een voldragen kind, zonder voor- opper- en agterhoofd, en zonder herssenen, Levend ter weereld gekomen binnen Bergen-op-den-Zoom, den 12 September 1780*, een vroege publicatie over een' anencephaal. Voegen wij hierbij nog het bestuurlijke³⁹ en administratieve werk, verbonden aan openbare functies die Van Lis gedurende bijna 30 jaren heeft vervuld tot aan zijnen dood, dan kunnen wij ons eerst recht verbazen over 's mans

werkkracht en vermogen steeds weer nieuwe terreinen van wetenschap en van werkzaamheid te ontginnen: Schepen [16 j.], Weesmeester [4 j.], Visitor der schepen [11 j.], Mombair van het Gasthuis [8 j.], Commissaris van Gilde-zaken [2 j.] en Wijnroeier [2 j.].

Op 15 Jan. 1784⁴⁰ maakt Wouter van Lis „zijnde ziekelijk na den Lichaeme“, zijn testament en benoemt Maria, zijn enige nog in leven zijnde kind, als erfgename; op 3 Febr. overlijdt hij en wordt 4 dagen later begraven. Maria blijft ongehuwd achter tot 8 Dec. 1795, wanneer zij trouwt met Johannes Kannenburg; op 10 Mrt. 1814, een maand na haren man, overlijdt zij⁴¹, vlak voor de bevrijding des lands. Wouters oudste zoon Bartholomeus Theodorus heeft zijn apothekersopleiding wellicht niet voltooid: in Oct. 1754 is hij Substituut-Secretaris te Oud-Gastel, waar hij na een jaar als notaris⁴² toegelaten wordt en er op 31 Mei 1772 trouwt. Op 18 Febr. 1781 overlijdt hij, kinderloos, te Oudenbosch als notaris aldaar. Hendricus tenslotte, Wouters jongste zoon, promoveerde op 2 Aug. 1766 te Harderwijk in de rechten en vertrok in Oct. daarop als Secretaris, in dienst der V.O.C.⁴³, naar Oost-Indië. Op 3 Mrt. 1773 is hij te Batavia als Geheimschrijver van den Gouverneur-Generaal overleden. Het lijkt waarschijnlijk dat via Hendricus de pharmacopee van diens vader in Indië en vervolgens Japan is beland; nader onderzoek ware in dezen gewenst.

Met dit overzicht van leven en werken van een' man die de voor Nederland wellicht unieke combinatie van Apotheker, Bierbrouwer en Arts heeft verwezenlijkt en daarnaast nog een vruchtbaar schrijver en een man met organisatievermogen en bestuurlijke hoedanigheden is geweest, wil ik mijn voordracht besluiten en anderen, daartoe beter toegerust, opwekken met name het zuiver geneeskundige werk van Wouter van Lis diepgaander te onderzoeken.

* Voordracht gehouden op de bijeenkomst van den Kring voor de Geschiedenis der Pharmacie in Benelux, in October 1986 in De Lutte.

WAARNEMING

VAN EEN

VOLDRAGEN KIND,

ZONDER

VOOR- OPPER- EN AGTERHOOFD,

EN ZONDER

HERSSENEEN,

Levend ter weerd gekomen binnen *Bergen-op-den-Zoom*,
den 12 September 1780.

DOOR

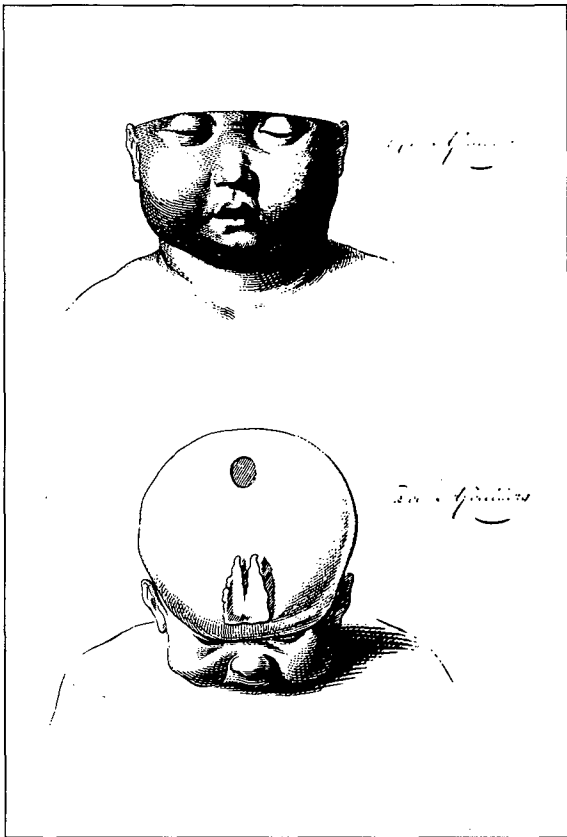
W. VAN LIS,

MEDICINÆ DOCTOR.

VOORBERIGT.

De Moeder van het Kind (het welk in het volgende Verhaal is beschreven,) is wel gemaakt en veertig jaren oud; zij heeft gedurende dertien jaren zeven voldragen levendige Kinderen ter weerd gebragt,
N 2

Verhandelingen van het Bataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wysbegeerte te Rotterdam, zesde deel (1781).
(Ex. K.B. 's-Gravenhage)

Afbeelding van een anencephaal, beschreven door Wouter van Lis (1781).
(Ex. K.B. 's-Gravenhage)

AANTEKENINGEN

1. Bartholomeus (Wouterszoon) van Lis werd op 8 Apr. 1674 (Remonstrants) gedoopt, als oudste zoon van Wouter Meesz. van Lis († 1 Mei 1717) en Jacomijntje Claes van Bergen († 9 Jan. 1727), beiden geboortig uit R'dam en aldaar getrouwd op 31 Mei 1671. De andere kinderen van dit echtpaar waren: Aeltje (ged. 14 Aug. 1672), Claes (ged. 28 Nov. 1677), Cornelis (ged. 10 Oct. 1679) en Jacob (ged. 15 Aug. 1681); alleen Claes werd nog Remonstrants, de anderen Geref. gedoopt. Echtelijke twisten leidden ertoe dat Wouter van Lis, mr. metselaar en redetrekker te R'dam, bij vonnis van 20 Juni 1697 (gewezen door het Hof van Holland) scheidde van zijn vrouw, zich vestigde te Voorburg (gewezen door het Hof van Holland) scheidde van zijn vrouw, zich vestigde te Voorburg en zijn twee kinderen - Bartholomeus en Nicolaes - op 4 Aug. 1705 onder herroeping van zijn testament van 8 Febr. 1698 zoveel mogelijk ontferde: „alleen de simpele en naeckte ligitieme portie" wordt hun toegekend; 's comparants broer, Mees Meesz. van Lis en diens vrouw zijn de universele erfgenamen en legaten worden toegewezen aan de Remonstrantse gemeenten in R'dam en 's-Gravenhage. Zijn zoon Cornelis werd koopman (test. van 15 Apr. 1701, R'dam), Nicolaes werd predikant te Kralingen (waar ook zijn moeder zich vestigde) en Aeltje en Jacob zijn wsch. vrij jong overleden. Bartholomeus stierf op 9 Mei 1747, wonend in de Lombartstraat te R'dam; hij werd te Delfshaven begraven, 4 meerderjarige kinderen achterlatend. Van de hand van Wouter van Lis verscheen: „Klacht en lof van de remonstrantsche gemeente, over het groot verlies van haar waarde leeraar D. Gerard Brandt, Zalighlijk in den Heere gerust op den XXI. December, 1683." te R'dam bij „Paulus van Boeckenes, boekverkooper op de Blaak." (Pamflet nr. 11879, K.B. 's-Gravenhage)
2. Catharina van der Bel moet vóór 19 Mei 1738 zijn overleden; zij werd niet te R'dam begraven. Zij was de enige dochter van Johan van der Bel, Substituut Schout van R'dam, en van Catharina du Mont, een zuster van Dirk Hendrikse du Mont († 19 Mei 1740), mr. kuiper te R'dam. Later hertrouwt Johan van der Bel met Sara Huijdenraat († 1 Dec. 1720). Dirk du Mont vermaakte op 19 Mei 1738 (Not. Arch. nr. 2654) zijn nalatenschap aan de 4 kinderen van Bartholomeus van Lis, gehuwd met zijn nicht Catharina van der Bel.
3. Ambtenboek, 25 Juli 1705: Bartholomeus van Lis neemt voor 6 jaren het makelaarsambt waar; hem wordt toegestaan, dat zijn huisvrouw den verkoop van bier voortzet. Vanaf 10 Dec. 1708 gaat hij tevens de makelaardij van Gabriel van Charanten voor 4 jaren waarnemen; zijn vrouw mag den handel in bier voortzetten.
4. Not. Arch. nr. 2104: Op 3 Jan. 1726 leggen Isaac Cohen, koopman en Bartholomeus van Lis, makelaar, beiden te R'dam en „de thee negotie dagelijx sijn doende", een verklaring af over een bedorven partij thee, aangevoerd uit Oost-Indië. Not. Arch. nr. 2116: Op 21 Juni 1732 wordt een quaestie over thee, gerezen tussen twee kooplieden, ter arbitrage voorgelegd aan o.m. Bartholomeus van Lis.
5. De kinderen van het echtpaar Van Lis - Van der Bel werden te R'dam (Geref.) gedoopt: Maria (28 Juli 1697); Jacomina (3 Aug. 1698; † 1 Febr. 1700, aan de Wijnhaven); Wouter (30 Jan. 1701) en Johannis (25 Jan. 1703), beiden in Nov. 1704 overleden aan de Wijnhaven; Hendricus (20 Nov. 1704); Jacoba (19 Mei 1707); Wouter (16 Aug. 1709, aan de Wijnhaven); Hendrina (25 Juni 1711; † 1 Juli 1711, Delfsevaart); Alida (5 Oct. 1713); Alida (5 Mrt. 1715, Schiedamse dijk; † 26 Nov. 1716); Johannes (30 Dec. 1716, Schiedamse dijk); Dirck (1 Sept. 1719; † 5 Sept. 1719). Als getuigen treden op: Dirck du Mont, Maria en Jacomina van Bergen, Johannes van der Bel, Sara Huijdenraat, Nicolaes en Maria van Lis.
6. Maria van Lis (ged. 28 Juli 1697) trouwde op 19 Mei 1726 met den uit Leeuwarden afkomstigen zilversmid Lambertus Venema (I) (3 Apr. 1701; † 19 Sept. 1740, R'dam). Zij overleed, kort na de geboorte van haar eerste kind, Bartholomeus (ged. 11 Sept. 1727), op 22 Sept. 1727 in de West Wagenstraat; hij hertrouwde op 22 Apr. 1728 met Cornelia Elisabeth van den Berg, bij wie hij twee kinderen kreeg. Een neef, Lambertus Venema (II), eveneens geboortig uit Leeuwarden (8 Oct. 1702), was een bekende apotheker te R'dam, alwaar hij op 11 Aug. 1726 trouwde met Johanna Ketel († 16 Mrt. 1785) en op 26 Mrt. 1783 overleed, nog één (der 11) kinderen achterlatende (Not. Arch. nr. 2663). Op 20 Mei 1726 werd hij, na afleggen der meesterproef - de bereiding van: Emplast. Calcis vivae, Ungt. Apostolor., Regulus antimon. Martialis, Flor. Lapid. Haematitid., Mercur. praecipitat. rubr. - tot het apothekersgilde toegelaten, waarvan hij van 1740 - 1778 achttien malen hoofdman was. Voor de genealogie van het geslacht Fenema, zie: Nederlandsch Patriciaat 1948.
7. Jacoba van Lis trouwde op 15 Mei 1735 met Abraham Bock te Leiden. Na den dood van Jacob, hunnen zoon (ged. 6 Sept. 1735; † Juni 1738) en van haren man († 12 Juli 1746) vestigde zij zich weer te R'dam (att. Ned. Herv. kerk Leiden, 12 Apr. 1750).
8. Hendrik van Lis trouwde op 21 Sept. 1732 te 's-Gravenhage met Catharina Stoppel en

Carl Theodor, Markies van Bergen op Zoom, van wien zowel Wouter van Lis als diens zoon Bartholomeus Theodorus veel steun ondervonden in hun werk. (Ex. Mus. Markiezenhof te Bergen op Zoom)

Zicht op het Spui en de Rijkebuurtstraat te Bergen op Zoom. Op de hoek heeft Wouter van Lis tot zijnen dood gewoond. (Ex. Gem. Archief Bergen op Zoom)

na haar overlijden met Elisabeth Cranen. Hij werd predikant; in 1765 verscheen van zijn hand, te Leiden: „Nieuwe verzameling van eenige oeffeningen, over verscheide keurstoffen, zoo uit het Oude als Nieuwe Testament; wel-eer by verscheide gelegenheden uitgesproken." Een herdruk hiervan verscheen rond 1900 te 's-Gravenhage (671 biz. in 8°).

9. Johannes van Lis trouwde in 1738 met Alida van Dorsten, die hem twee kinderen schonk: Bartholomeus (ged. 10 Sept. 1739) en Adolf (ged. 31 Jan. 1741; † 7 Aug. 1741). Bartholomeus vestigde zich te Bodegraven (Not. Arch. nr. 2844: 12 Aug. 1755) maar overleed te 's-Gravenhage, ongehuwd, op 26 Juli 1762. Na den dood van Alida hertrouwde Johannes van Lis op 16 Juli 1744 met Maria de la Taille, geboortig uit 's-Gravenhage, die hem een dochter schonk: Anna Maria (geb. 1748; † 10 Mrt. 1814). Op 14 Oct. 1738 kocht Johannes van Lis, drogist te R'dam, een huis met erf op het Westnieuwland bij de Grote Markt, voor 8000 Car. gulden (Not. Arch. nr. 2129); op 22 Mrt. 1742 verkocht hij dit weer voor 7000 gulden. Een jaar voordien, op 12 Mei 1741, had hij een huis met erf, eveneens op het Westnieuwland, gekocht voor Fl. 12200. Dit bezit werd op 9 Mei 1749 door de curatoren van den insolventen boedel van Van Lis verkocht voor Fl. 10.428. Blijkens notariële akten van 11 en 17 Nov. 1750 (Not. Arch. nr. 2805), regelende de voogdij over zijnen zoon en de testamentaire beschikkingen der weduwe, is Johannes in Suriname overleden (wsch. 1749).

10. Joris Petry, zoon van den gelijknamigen apotheker Petry, was gehuwd met Petronella van 't Hof en overleed op 16 Oct. 1749 te R'dam. In 1681 werd de weduwe van Joris Petry „gewaarschouwt haar van een Mr. knegt te voorzien of anders haar winkel te moeten sluiten." Daniel van Elst doet dan als meesterknecht zijn proef voor de weduwe Petry. In 1693 doet haar zoon Joris jr. zijn meesterproef en neemt de apotheek zijns vaders over. Evenals zijn vader was Joris jr. een gezien lid van zijn gilde, dat hij van 1706 - 1744 vele malen als hoofdman diende. Wouter van Lis bracht bij hem zijn leerjaren door en onderhield met hem later de beste betrekkingen.

11. Johanna Adriana en Catharina Maria († 22 Jan. 1779, R'dam) waren dochters van Dirk van Lockhorst, Commissaris van de Wet te Delfshaven en Cornelia van Wezel. Broers van Dirk waren: Jan van Lockhorst, pondgaarder († 28 Nov. 1774) en gehuwd met Maria Mesch († 3 Juni 1783, R'dam), en: Cornelis van Lockhorst, apotheker te A'dam († 5 Febr. 1742) en gehuwd met Maria Volkerts.

12. Arnoldus van de Wael deed in 1709 zijn meesterproef. Van 1710 - 1717 trad hij verscheidene malen als gildehoofdman op. Hij verkocht zijn apotheek in 1733 aan Wouter van Lis, voor Fl. 2500 aan gereed geld en een schuldbrentebrief van Fl. 7000 tegen 3% rente. Op 2 Mei 1738 blijkt de schuld aan Van de Wael te zijn afgelost (Schuldboeken, nr. 800). Zie: Hk. Cohen: De apotheek „De Vergulde Vijsel" op de Hoogstraet te Rotterdam (1941) voor de historie van dit pand.

13. Doctor Paulus van Walwijk was decaan van het apothekersgilde van 1705 - 1736. Doctor Nicolaas Stumphius volgde hem in deze functie op.

14. Overige doopgetuigen waren: Dirk du Mont (in 1736), Bartholomeus en Jacoba van Lis (in 1734), Hendricus van Lis en Catharina van der Stoppel (in 1741). In den Oranjeboom werd op 8 Mrt. 1744 het vierde kind van Wouter van Lis gedoopt: Catharina Maria, die op 27 Mei reeds overleed; doopgetuigen waren: Wilhelmus de Monchy en zijn vrouw.

15. Over de brouwerij „De Twee Witte Klimmende Leeuwen", zie het art. van R. Bijlsma in het Rotterdamse Jaarboekje, jrg. 9, biz. 127 (1911).

16. Tot zijnen dood in 1784 onderhield Wouter van Lis goede betrekkingen met zijn' zwager Wilhelmus de Monchy. Op 16 Juni 1739, bij den doop van Cornelia Maria en op 14 Apr. 1744, bij dien van Diederik Gualterus waren Wouter van Lis en zijn vrouw doopgetuigen. Op 23 Apr. 1751 werd gedoopt Johanna Adriana de Monchy, genoemd naar Van Lis' inmiddels overleden vrouw. Voorts blijkt dat afwikkelingen van erfquaesties tussen de families Van Lis en De Monchy steeds in alle harmonie plaatsvonden. Voorbeelden zijn: de overdracht van grafrechten, 19 Juli 1746 (Not. Arch. nr. 2467); de afwikkeling, in Febr. - Juni 1742, der erfquaesties bij den dood van Jan van Lockhorst (Not. Arch. nr. 2463) en bij dien van Maria vander Haven († 20 Jan. 1737, R'dam) in Aug. 1737 - Mei 1738 (Not. Arch. nr. 2127 en 2128); de verdeling der kolossale nalatenschap van wijlen Maria Mesch, 11 Juni 1784 (Not. Arch. nr. 3467) en tenslotte de erfrechten, toegekend door Wouter van Lis aan de kinderen van Wilhelmus de Monchy bij vooroverlijden zijner dochter Maria.

17. Van Lis is hoofdman in 1734-35 en 1742-43. Enkele opmerkelijke gildezaken in deze periode zijn: de overeenkomst tussen het gilde en 33 medicijnverkopers inzake licentierechten in 1735. Dit recht bedroeg 3 of 6 gulden 's jaars per geneesmiddel; genoemd worden: Eau de la Reine, Bals. Tilli, Pille massa, Pakies en flesies, Peperstraat pleijsters,

Pille, Elix. Salutis Sal., Brusselse Pille, Pleijsters, R. voor tantpijn, ambijzalf, Catharn powder en Tr., koorts conserv, Eau des Carnes, pillen van Corn: Arentz, Frankforder Borst balzem, Cons: medicam: Voor de jigt.

Op 2 Juni 1742 wordt een schets, gemaakt door Johannes Samville en Wouter van Lis voor een nieuwe „Simplicie Kas” goedgekeurd en wordt het werk aanbesteed.

18. Not. Arch. nr. 2796: 26 Oct. 1742; Gifteboek nr. 561: 27 Oct. 1742.

19. Not. Arch. nr. 2659: 2 Oct. 1742 verkoop van het pand in de Hoogstraat; echter: „Onder deze koop is niet begrepen de Apothequers Winkel, ten voorsz huysse zynde, en al 't gene daer toe eenigzins behoord, maer word al 't zelve wel expresselyk uyt gezondert: gelyk ook de gantsche Apothecarije en destilleerderij, met alle ap- en dependentien van dien.”

20. Not. Arch. nr. 2824: Op 12 Oct. 1742 vindt de verkoop der apotheek plaats aan Carel Yken. Niet worden overgedragen: „drie fornuis potten en 't fornuisje daar die selve potten in staan, staande inde agter kelder inde huysinge waarin de voors: apothekars winkel is gedaan” en evenmin de Kinderbalsem en het recht op deszelfs bereiding en verkoop.

21. Op 14 Oct. 1748 klagen 4 apothekers bij het gildebestuur „over het verval van de apothekers winkels alhier en voornamentlijk wegens het verkoopen van medicamenten bij de Kruijden verkoopers en Drogisten als strijdig tegens de ordonantien, als ook wegens 't leveren van medicamenten bij de Doctoren. Dat sij op deze wijse buiten staat gestelt wierden om hunne kost te kunnen winnen.” Op 22 Oct. dienen 14 apothekers een zevental artikelen in ter aanscherping der bestaande keuren nopens hun beroepsuitoefening:

Articul 1. Dat geen Doctor, nog selfs door dienst van eenig Knecht of meijd, off vrouw, off naaijster, de vrijheijt ooit off ooit zal mogen hebben van voor zijne patienten, Eenig medicament, hoe-genaamt ook, te bereijden off aff te Leveren, nog bij Eenig apotheker ten zijne Kosten Laten bereijden als dan de grootste winste derzelve, 't geen geheel tegens onse ordonantie (vervat in den Eed) Strijdig is, genietende, maar zal verpligt zijn, zijne Recepten ten huizen der Patienten over te Leveren, latende aan de zelve de vrijheijt over, bij welk apotheker het dezelve belieft te laten berijden, alles volgens de Keuren van de Jaren 1650, 1707, 1717.

Articul 2. Dat het daar en tegen geen apotheker vrij sal staan, als Doctor te Practiseeren off iets in off uijtwendig te geven, maar hetzelve aan de Heeren Doctoren overlaten, volgens de Keuren boven genoemt.

Articul 3. Dat Eens a 2 maal des Jaars de winkels der apothekers zullen gevisiteerd worden, door Praezes en Hoofdlieden volgs de Keuren daar op geManeert, opdat de Heeren Doctoren (nu zoo Lange door vermoede van quade middelen Tot deze goede zaak belet) Kunnen, Staat maken op de Simplicia en Composita.

Articul 4. Dat de Heeren Hoofdlieden daartoe een Dispensatorium zullen gelieven op te Stellen, alle welke dingen, daar in vervat, de apothekers ten allen tijden in hunne winkels zullen moeten bereijd houden.

Articul 5. Dat het geen Chirurgijn, vrij sal staan ooit off ooit inwendig in te geven, nog eenige applicatien tot den apotheek behoorende, te doen.

Articul 6. Dat het geen Drogisten off Kruijden verkoopsters vrij sal staan eenige Simplicia te componeeren, Compositien van wat naam ook (door hemzelve bereijd) te verkoopen, nog eenig Recept off ordonantie, 't zij van Doctoren 't zij van Chirurgijns zoo wel van deze als van andere Steeden te bereijden en te Verkoopen.

Articul 7. Dat in de Diaconij apotheek geene medicamenten zullen mogen geleverd off verkogt worden, anders als voor het armhuijs, gasthuijs & Weeshuijs. Zijnde nog binne weijnige Jaren alle andere Publijke huizen als vrouwenhuijs, Dolhuijs, fransche & Engelsche Diaconijhuizen &c. altoos in Publijke apotheken geweest.”

22. Na zijnen leertijd bij apotheker Martinus van 't Wedde, te R'dam, legde Carel Yken zijn meesterproef af, bestaande uit het bereiden van Regulus Antimonii Martialis, Flores Lapidis Haematitis, Praecipitatus Ruber, Emplastrum de Calce viva, Unguentum Apostolorum en Tabellae e Succo Rosarum, op 31 Juli 1742. Bestuursfuncties binnen het gilde heeft hij niet bekleed.

23. Op 13 Febr. 1729 werd Jacobus, zoon van Nicolaas Pille (+ 13 Juni 1737) en Maria Buret, gedoopt in de Remonstrantse kerk te R'dam. Het echtpaar kreeg in totaal 6 kinderen, waarvan er bij het overlijden der weduwe Maria Buret (26 Febr. 1774, bij de Krattebrug) nog drie in leven waren. De uit Haarlem geboortige Nicolaas Pille was op 14 Apr. 1727 voor de Schepenen te R'dam getrouwd; hij was de enige nagelaten zoon van Jacob Pille, weduwnaar en erfgenaam van Maria Meesdr. van Lis. Maria werd op 22 Febr. 1682 Remon-

strants gedoopt als kind van Mees Meesz. van Lis († 21 Apr. 1709) en diens eerste vrouw, Jacomijntje Pieters, beiden geboortig uit R'dam en aldaar op 24 Jan. 1678 getrouwd. De vader van Wouter van Lis was dus een neef van deze Maria van Lis, die op 17 Jan. 1710 te Haarlem overleed. De perikelen rond de erfenis van Mees Meesz. van Lis klinken door in notariële bescheiden uit 1709 (Not. Arch. nr. 1225 - 1227).

Jacobus Pille wordt op 15 Juni 1741 als leerling bij Wouter van Lis ingeschreven, gaat na een half jaar als leerling bij Carel Yken werken, maar wordt botweg heengezonden. Jacob gaat dan bij Cornelis Bellaart in de leer, die na enkele jaren overlijdt. Het resterende deel van zijn leertijd brengt hij door bij Christiaan van Oerle. Op 4 Mrt. 1746 ontvangt Pille zijn leerbrieven. Na zijn meesterproef te hebben afgelegd, in het bereiden van drie Galenica en drie Chymicalia, wordt hij op 22 Mrt. 1753 als apotheker toegelaten. Tot zijn dood, op 6 Aug. 1793, oefent hij aan de Krattebrug zijn beroep uit. Van 1762 - 1781 was hij elf maal gildehoofdman.

24. Rotterdamsche Courant, N° 102, 25 Aug. 1770: „De Kinderbalzem (...) is tegenwoordig alleen te bekomen by Jacob Pille Apothecar in de Vergulde Vijzel aen de Krattebrugge te Rotterdam, alzo Doctor W. van Lis voornoemd, de bovengemelden Balzem en het eenigst Recept van de Heer A. van de Waal, aen Jacob Pille voornoemd heeft overgedaan, werdende geene voor de egte erkent, dan die door hem verzegeld en van een bericht door hem ondertekend, voorzien zyn.”

25. De medici: Johan Drost, Cornelis van Putten, Johannes van der Zee en Cornelius Leonardus van Amsterdam. De chirurgijn: Izaïc de Witt.

26. Zie: A.J.J. Vandevelde: W. Van Lis, Geneeskundige en Brouwer, Schrijver van de Brouwkunde van 1745 en van den Volmaakten Bierbrouwer van 1793. - Versl. en Meded. Kon. Vlaamsche Acad., blz. 802 (1926). De heterogene bouw van dit werk wijst er m.i. reeds op dat hetzelfde niet door den schrijver der Brouwkunde zelf is samengesteld en vervolgens posthuum werd uitgegeven.

27. Rotterdamsche Courant, N° 2, 5 Jan. 1747: „Te Rotterdam uyt 'er Hand te Koop, een welgelegen excercerende en beklante *Brouwery*, met al desselfs Gereedschappen, benevens een Weldoorbouwt *Woonhuys*, *Moutery*, *Bierkhelders*, *Pakhuyzen*, *Kuyphuys*, *Stal* en *Koets* of *Wagenhuys*: Te bevragen by de Makelaer H. van der Mey.”
N° 44, 13 Apr. 1747: „Uyt de Hand te Koop te Rotterdam, een extra welgelegen hegte, sterke excercerende en beklante *BROUWERY*, genaemt de *ORANJE-BOOM*, voorzien met twee nieuwe *Werkkuypen*, een *Geilkuyp*, drie *Kopere Ketels*, *Los- en Koelbakken*; mitsgaders alle de *Gereedschappen* tot een compleete *Brouwery* behoorende, benevens een hegte, sterke en wel geconditioneerde *Moutery* met desselfs *Meltpak*, *Eest* en ruyme *Graan Solders*, als mede een groot hegt, sterk en wel doorboud *Woonhuys*, met verscheyde ruyme *Vertreckken* soo met als zonder *Goudleer* behangen; van boven voorzien met *Kleerzolders* en ruyme *Mout Kassen*, van anderen met ruyme *Bierkhelders*: Noch een *Kuyphuys*, twee *Pakhuyzen*, een *Stal* en een *Wagenhuys*, alle staende ende gelegen nevens den anderen aen de Stads Vest by de Delfse Poort: Nader onderrigting is te bekomen by den Makelaer *Hendrik van der Mey*.”

28. Not. Arch. nr. 2143: Op 27 Juni 1748 vraagt Johannes van Lis, drogist te R'dam, zijn faillissement aan en verzoekt „wyders omme is het doenlyk met zyne Crediteuren aen te gaan Compositie.” Stadsarchief nr. 4385: Rekening der consignatiepenningen (Nov. 1744 tot Dec. 1751). De gehele boedel blijkt Fl. 17.750 te hebben opgebracht. Dan volgt een opsomming der enorme schulden door Van Lis gemaakt bij tientallen personen, waaronder vele familieleden: zijn vrouw en schoonvader, Maria en Bernard de la Taille; Wouter en Hendrik van Lis; Cornelia van den Berg, weduwe van Lambertus Venema (I); Jacoba van Lis, weduwe van Sandhuysen - zij allen zijn voor duizend(en) guldens per persoon gedupeerd; daarnaast zijn er nog vele kleinere schulden.

29. De bestaande Keuren te R'dam verboden cumulatie van beroepen uitdrukkelijk, maar men hield er zich hoegenaamd niet aan. In Bergen op Zoom bestonden dergelijke verordeningen niet; zie: H. Levelt: De Apotheker te Bergen op Zoom in de 16^e eeuw - Pharm. Wkbl., 60, 689 (1923). en: W.A. van Ham: De gezondheidszorg te Bergen op Zoom in vervloegen tijden - De Ghuiden Roos, blz. 25 (1970).

30. Jacobus Mennes werd op 11 Dec. 1712 te Hulst gedoopt als kind van doctor Johan Mennes, uit Oost-Friesland en Catharina Schoock, uit Hulst. Op 9 Juni 1737 trouwde hij met Johanna Anthonetta van Bommel, uit Bergen op Zoom.
Stadsresoluties, 8 Mei 1738: „In dese vergaderinge is tot Stads medicine doctor aengesteld de Heer Jacob Mennis op een tractement van vyftig gulds jaerlyks.” Tot de taak van den Stadsdoctor behoorde het examineren van vroedvrouwen en, na 15 Nov. 1743, ook van chirurgijns; bovendien was hij betrokken bij lijkschouwingen. Om Mennes, die in Hulst

een aanstelling krijgen kon, voor Bergen op Zoom te behouden werd op 3 Oct. 1743 diens tractement op Fl. 100 's jaars gebracht. Mennes overleed op 24 Oct. 1752.

31. Wouter van Lis vestigde zich in 1749 te Bergen op Zoom, samen met zijn gezin. In 1753 woont hij aan de Zuidzijde der Haven; in 1758 op het Spui en in 1763 tot zijnen dood aan de Noordzijde der Rijkbuurtstraat, samen met zijn dochter en een meid. Op 26 Oct. 1752 verzoekt Van Lis aan de Magistraat „nademaal bij het overlijden van den Heere Jacob Mennes Schepen en Raad, midtsgaders Medicinæ Doctor te Bergen op ten Zoom is komen te vaceren het Stads Doctoraat, midtsgaders dat van de Gereformeerde Diaconie Armen en de Verdere Godshuizen", in genoemde medische hoedanigheden te worden aangesteld. De Magistraat besluit „de Vergeving van het Stads doctoraat te houden in Staet & in Surcheantie. En met relatie tot het verdere versoek deese Requeste te stellen in handen van de Heeren Momboirs van het gecombineerde Wees en Arm kinder hujs deser Stad, ten fine van examinatie en rapport", welke Heren hem op 24 Nov. 1752 als „Doctor van het Wees en arm Kinderhujs" aanstellen, „Sonder genot van Tractement en mits alleenlijk in Rekening brengende sijne te leveren medicijne."

32. De Weeshuisrekeningen zijn bewaard gebleven (S.A. nr. 807). Vanaf Jan. 1754 tot Jan. 1784 ontving Van Lis jaarlijks Fl. 110 „wegens geleverde Medicine en gedane Visites." Slechts één, 12 foliovelln lange, de namen der geneesmiddelen en der zieken vermeldende rekening is er van hem, nl. over 13 Nov. 1752 t/m 20 Dec. 1753, groot: Fl. 167-12-. Ter vergelijking diene dat Dr. Mennes over Jan. tot Oct. 1752 declareerde: Fl. 89-17-; over 1751: Fl. 155-8- en over de periode 8 Oct. 1749 t/m 28 Dec. 1750 een 19 foliovelln lange rekening ten bedrage van Fl. 433-1-. Dit uitzonderlijk hoge bedrag lichte Mennes toe: „1750 den 9 April hebbe ik begonnen te fungeeren en hebbe meest alle de kinderen bevonden met een sware schurftziekte en bedorven bloed, veele met leelijke sweeren en waterkanker in de mond, met stinkende scheurbottige versweeringen in de beenen, Luysziekte en kwaadaardige seere hoofden, waar door verpligt ben geweest de meeste dagen drie en somtyds vier uren met visiteeren opereeren en verbinden door te brengen insonderheijdt in de maanden April, Maj, Juny en Julij; waar voor ik uit consideratie dat het een Godshujs is, in die maanden door malkanderen maar reeckene 's daags een gulden so voor de visites als operatien, verbanden, plukzel, plaijsters en het nodige tot het verbandt, en in de overige maanden reeckene ik op een gulden vyff stuijvers in de week, so voor de visites als dat de chirurgie betreft nevens pluksel dekplaijsters en het nodige tot de verbanden." Oorlogsomstandigheden zullen aan den geschetsten gezondheidstoestand wel niet vreemd zijn geweest. Genoemde rekeningen verdienen een afzonderlijke, hier niet te pas komende bespreking. Vermeldenswaard is nog dat vanaf Jan. 1754 geen chirurgijnspost, naast die van Van Lis, meer op de Weeshuisrekeningen voorkomt zoals voordien - ook bij zijnen voorganger - wel het geval was.

33. Resoluties nr. 91: Op 16 Mrt. 1758: „Den Heer Borgermeester segt door Doctor Tieboel te zijn aengesproken en versogt, om aen de Leeden voor te dragen, of haer Ed: Wel Agtbare het Stads Doctoraat aen hem zouden gelieven te vergunnen, het geen zedert de doodt van de Heer Mennes heeft geveaseert, presenteerende aen de Stad eens voor een vrijwillige gifte, te geven de Somme van Ses hondert guldens, onder conditie nogtans dat hij jaerlijks voor een tractement zal genieten de Somme van Vijftig guldens. Waer op gedelibereert zijnde, en in Conclideratie genomen het voordeel dat de Stad door deze oferte komt te genieten, zoo is goed gevonden ende verstaen, het versoek van den Heere Tieboel te accordeeren en hem mitsdien op de voorgemelde Conditien, tot Stads Doctor te admitteeren." „Gelesen de Requeste van Doctor van Lis, mede versoekende tot Stads Doctor te werden aangesteld, waer op is goed gevonden zijn Ed: de presentatie van de Heer Tieboel bekent te maken, en te hooren of ook genegen zoude wesen, zoodanige Somme aen de Stad te geven, dan vernomen hebbende dat zijn Ed: daer niet toe inclineerde, zoo is geresolveert het versoek van de hant te wijzen." Tieboel werd benoemd; doch wanneer hij wegens vertrek naar Purmerend op 4 Aug. 1763 vraagt zijn tractement als Stadsdoctor nog 7 jaren te mogen trekken, want hebbende daarvoor Fl. 600 betaald aan de stad en nog maar 5 jaren het tractement genoten, wordt dit afgewezen. Op 12 Mrt. 1764 is „door de Heer Med: Doctor van Lis versoek gedaan omme als Stads Doctor te mogen werden aangesteld in plaats van de Heer C: J: Tieboel welken van hier is vertrokken, onder conditie dat zijn Ed: nooit enig tractement daer voor zal genieten; Zoo is na deliberatie goed gevonden dit versoek te accordeeren en zijn Ed: mitsdien tot Stads Doctor aan te stellen, onder deze speciale Conditie van geen tractement daer voor te genieten, ofte eenige declaratien deswegens te formeeren, niet alleen, maer ook dat aan zijn Ed: daer voor bij vervolg nooit enig tractement zal werden vergunt."

34. Op 3 Mrt. 1762: „En eijndelijk doet den Heer Borgermeester rapport dat zijn Ed: in ge-

volge de Res^e van den 16 dezer op approbatie van haer Ed: Wel Agtbare voor een jaer heeft geaccordeert met de Heer Med: Doctor van Lis, zoo wegens visietens aan de Arme Luijden, als wegens het leveren van medicamenten aan de zelve voor de Somme van Sestig guldens (...); waerop is goed gevonden het verrigte van den Heer Borgerm^e te approbeeren." Op 19 Mrt. 1763 wordt de aanstelling weer met een jaar verlengd „nadien de Diaconen volkomen te vreden zijn over de behandeling van den Doctor en Chirurgijn van hunne Diaconije." Tot zijnen dood in 1784 zal Van Lis dit ambt blijven bekleden voor Fl. 60 's jaars. De chirurgijn Johannes Biesman volgde hem op in deze functie. Ook bij dit Godshuis zijn de jaarlijks wisselende, hoge declaraties van medicus en chirurgijn vervangen door vaste, lage tractamenten.

35. Genoemd worden: Syrupus Glycyrrhizae, Syrupus Hyssopi, Syrupus Papaveri Albi, Rob Sambuci, Electuarium Diaprunum Solutivum, Theriaca, Mithridatium, Trochisci Alkekengi, Trochisci Terrae Sigillatae, Extractum Catholicum, Oleum Mucaginum, Unguentum Apostolorum, Emplastrum de Cumino, Emplastrum Meliloti.

36. Voor een vergelijking tussen de pharmacopeeën van Van Lis (1747), Van Hamel (1749) en die van Utrecht (1749), zie: Bulletin van de Kring voor de Geschiedenis der Pharmacie in Benelux, N° 66, 51 (1984).

37. Behalve vermelding in de 18de-eeuwse pharmaceutische compendia, trof ik verwijzingen naar Van Lis' werk aan in een handschrift van den apothekersleerling Joannes Josephus Verlinden, uit Lier, woonachtig te Bergen op Zoom: een verzameling, van rond 1800, van 377 overwegend artsenijsbereidkundige voorschriften. De pharmacopeeën van Brussel, Wenen, Londen, Edinburg, Amsterdam, Baumé, Bath en Fuller worden vaak aangehaald; daarnaast komen nog zo'n twintig andere bronnen voor, waaronder zeven maal Van Lis' werk.

38. Zie: Th. Benfey: Western Alchemy Symbols in a Japanese Medical Work. - Chemistry, 44, 14 (1971).

39. Vanaf 1755 had Van Lis zitting in het stedelijke bestuur; bij toetreding betaalde hij Fl. 12 als bijdrage tot „het Silvere Vaselle" der stad (S.A. nr. 990.10). Van Lis had zitting in een commissie, ingesteld ter sanering der stedelijke financiën. Op 4 Apr. 1761 deed zij vergaande bezuinigingsvoorstellen en wel allereerst op het vlak der ambtelijke tractementen, waarbij de hoogste bepaald niet werden ontzien. Vanaf 1755 tot zijnen dood bekleedde Van Lis allerlei openbare en bestuurlijke functies; op 8 Jan. 1784 woonde hij voor het laatst de vergadering der Schepenen bij.

40. Op 15 Jan. 1784 maakt Wouter van Lis, „zijnde ziekelijk na den Lichaeme" zijn testament. Hij praelegateert Fl. 25 aan de Diaconie Armen der stad en Fl. 50 aan zijn dienstmaagd. Maria, zijn dochter is de enige erfgename. Bij vooroverlijden zijn de legaten als volgt: Fl. 100 aan de Diaconie Armen, aan zijn dienstmaagd (mits bij zijnen dood nog bij hem) Fl. 100 en eveneens dit bedrag aan Cornelia en aan Appollonia Francoise Folkers. Erfgenamen zullen dan zijn: Adriana Henderica Schippers, weduwe van wijlen Bartholomeus Theodorus van Lis, te Oudenbosch (1/4); de drie dochters van Wilhelmus de Monchy - Cornelia Maria, Didirica Adriana en Johanna - te R'dam (1/4); Anna Maria van Lis, gehuwd met Theodorus Spaen, predikant in de classis van Leiden, de dochter van wijlen Johan van Lis en Maria de la Taille (1/4); Eerw. Petrus Hendrik van Lis, predikant te Burcht in het Land van Schouwen, zoon van wijlen Hendrik van Lis en Hillegonda van den Heuvel (1/4).

41. Maria van Lis deed op 19 Dec. 1754 haar belijdenis. Zij woonde bij haren vader tot diens dood in de Rijkbuurtstraat, maar verhuisde later naar de Lievevrouwestraat (Ledenlijst Ned. Geref. Gem. 1792). Op 8 Dec. 1795 trouwde zij met Johannes Kannenburg, weduwnaar uit Zierikzee maar geboren in Bergen op Zoom op 19 Mei 1733, waar hij op 15 Apr. 1751 ook zijn belijdenis deed. Het echtpaar woonde in de Lievevrouwestraat (Volkstelling 1812) en overleed nog tijdens de Franse bezetting (11 Febr. & 10 Mrt. 1814: man & vrouw).

42. Bartholomeus Theodorus ontving op 5 Febr. 1746 zijnen leerbrief van het apothekersgilde te R'dam. Hij verhuisde naar Bergen op Zoom en vertrok in 1754 naar Oud-Gastel, waar hij in Oct. van dat jaar als Substituut-Secretaris en vanaf 11 Juni 1755 als notaris (van Oud-Gastel & Princenland) werkzaam was. Hij trouwde er, voor de Schepenen, op 31 Mei 1772 met Adriana Hendrina Schippers, geboortig uit Oudenbosch (ged. 21 Dec. 1732). Op 13 Mei 1776 werd hij als notaris te Oudenbosch aangesteld; hij woonde er aan de Markt en overleed op 18 Febr. 1781, kinderloos (Not. Arch. nr. 6091).

43. Henricus van Lis deed op 24 Dec. te Bergen op Zoom zijn belijdenis. Op 25 Mrt. 1762 vroeg hij het poorterschap aan om het secretariaat der koopdagen te verwerven. Na zijn promotie, op stellingen, te Harderwijk vertrok hij als assistent in dienst der V.O.C., vanaf 8 Oct. 1766, met het schip de Vrouwe Elisabeth naar Batavia, waar hij op 7 Apr. 1767 aankwam. /-: 1760

BIJ DE HERUITGAVE DER PHARMACOPAEA AMSTELREDAMENSIS, OF D'AMSTERDAMMER APOTHEEK (1686)

F.A.H. PEETERS

Met de op 29 April 1636 door de Regering van Amsterdam uitgevaardigde keur, rakende de invoering van het aldaar ontworpen en door haar gesanctioneerde dispensatorium, dat kort nadien van de pers kwam, alsook de visitatie der onderhorige apotheken, was de eerste, stedelijke pharmacopée in de Nederlanden een feit: „Alsoo myne Heeren van den Gerechte bericht worden van de groote ongeregeltheid, die er by de Apothekers is in 't prepareren der Medicamenten, daer uyt ontstaende, dat men geen generael voorschrift heeft, waer naer ider winckel gehouden is, syne Geneesdrancken te bereyden: en dat het door de groote der stad en de mennichte der winckelen den Doctoren tot noch toe geensints mogelyck is geweest te weten, wat in elcke winckel was, veel min, hoe elck Medicament aldaer bereyd werde. Door welcke onkunde de Genees-konst in merckelicke onsekerheid geraeckt is; ende de Siecken mits dien in groot gevaer souden hebben kunnen vervallen, tot grooten ondienst van de Gemeente, ende geen kleyne disreputatie der Doctoren. Soo is 't, dat de selve myne Heeren (den welcken by de gemeene Doctoren ter handen gestelt is een Dispensatorium, waer in sy uyt alle Schryveren vergadert ende byeen gevoegt hebben de bequamste medicamenten) ter harten nemende het wel-varen van de goede Gemeente ende eere der Doctoren, tot voorkominge van alle de selve onheylen (daer in volgende 't exempel van verscheyde voorname groote steden) hier op genomcn hebbende 't advys van de vroedschappe, goedgevonden hebben allen Apothekers, die binnen deser stede al reede hunne winckels opgesteld hebben, ende die namaels sulcs souden mogen doen, te gebieden 't voorsz. Dispensatorium (dat tot elcs gebruyck gedruckt word, ende eerstdaegs uytgegeven sal worden), te moeten volgen, en in 't stofferen hunner winckelen daer niet buiten te gaen, op pene dat de gene, die bevonden sullen worden contrarie gedaen, ende andere onbekende mengelingen, dan in 't voorsz. Boek begrepen syn, in hunne winckels te hebben, verbeuren sullen...."

Op 16 Januari daaropvolgend werden de medici Aegidius Snoeck en Egbertus Bodaeus en de apothekers Jan Jansz. Commersteyn en Rembertus Fonteyn als eerste visitatores benoemd; alle vier waren zij in een vroeg stadium, met anderen meer, bij de redactiewerkzaamheden betrokken geweest.

Ofschoon Amsterdam reeds in 1550 het *Antidotarium Nicolai* had verplicht gesteld, in navolging van Ieper (ca. 1300) en Antwerpen (1517), bleek deszelfs normaliserende werking onvoldoende te zijn vermits het verouderde dispensatorium tot het gebruik van allerlei andere, wèl op de hoogte van hunnen tijd staande voorschriftenboeken noopte, met alle verwarring en onzekerheid van dien. Van een eigen *Antidotarium*, waarop een keur uit 1609 doelde, is kennelijk niets in huis gekomen. Evenmin slaagde de Amsterdamse medicus Nicolaas Fontein erin zijn *Institutiones pharmaceuticae*, uit 1633, door de Vroedschap zijner stad verbindend te doen verklaren. Meer nog dan de heersende chaos in de geneesmiddelenvoorziening en het verlangen niet bij andere grote steden, die reeds over een eigen dispensatorium beschikten - zoals Londen, Venetië, Florence, Neurenberg, Lyon, Keulen en Augsburg - ten achter te blijven, zou de pestepidemie, die in

PHARMACOPÆA
AMSTELREDAMENSIS,
OF
d' AMSTERDAMMER
APOTHEEK,

In welke allerlei Medicamen-
ten, zijnde tot Amsterdam
in 't gebruik, konstiglijk
bereid worden.

Als ook

Des selfs krachten en manier
van ingeven.

Den derden Druk Naukeurigh overfien.

I A M S T E R D A M ,

By JAN ten HOORN, Boekverkoper,
over 't oude Heere Logement. 1686.

Titelprint en titelpagina der Pharmacopœa Amstelredamensis, of d'Amsterdammer Apotheek (3e druk, 1686) (Exemplaar van het Amsterdamse Historische Museum).

1635 ruim zeventienduizend slachtoffers eiste, de Amsterdamse medici, op voorstel van hun' collega Nicolaas Tulp en onder diens bezielende leiding, tot het opstellen en, in samenspraak met de apothekers, verbeteren van een eigentijds dispensatorium brengen, waaraan de Magistraat zijn zegel hechtte.

Dr. Nicolaas Tulp (1593-1674) was een vooraanstaande Amsterdamse medicus en tevens Praelector Anatomiae (1628-1653) voor het Chirurgijngilde, in welke hoedanigheid Rembrandt hem in zijne Anatomische Les heeft vereeuwigd; voorts bekleedde hij verscheidene openbare functies, zoals het Burgermeesterschap zijner stad. Een convoluut, uit 's mans boekerij afkomstig, bevat de *Pharmacopoea Augustana* (1622, ed. 7), de *Pharmacopoea Londinensis* (1627, ed. 3) en het *Dispensatorium Coloniensis* (1627, ed. 1) op welke werken, naar Wittop Koning (1950) heeft aangetoond, Tulps dispensatorium vrijwel geheel teruggaat: 85% zijner voorschriften is aan de Augsburgse pharmacopoeë ontleend en 9% is afkomstig uit die van Londen en Keulen.

De *Pharmacopoea Amstelredamensis, Senatus auctoritate munita* verscheen in 1636 in 4° bij Joan en Willem Blaeu, ter Stadsdrukkerij, voorzien van een titelblad met daarop het Stedelijke Wapen, van een drukprivilege der Staten van Holland en West-Friesland, gedateerd 9 Mei, een Opdracht aan de Stedelijke Overheid, van 5 Mei, een Voorwoord tot den Lezer namens het Collegium Medicum en tenslotte de keur van 29 April van dat jaar. Het gehele werk is, op één enkel woord na, in het Latijn gesteld. Aan Van der Wielens vertaling (1936) van dit Voorwoord zij een gedeelte hier ontleend, dat sprekend is voor het sobere bestek naar hetwelk het onderhavige werk werd opgezet: „(...) Daarom is een wet billijk, die zekerheid geeft aan de medici bij het voorschrijven, aan de apothekers bij het gereedmaken en zekerheid ook aan hen, die beider hulp inroepen. Wij allen hebben eraan gewerkt, dat zij die kon geven, dat alles zoo veel mogelijk vrij zou zijn van fouten en door veelvuldig gebruik getoetst. Daarbij zijn wij geholpen door geleerden, door ervaren mannen, die ons voorgegaan zijn. Hun werken hebben wij zorgvuldig vergeleken en weloverwogen hebben wij dit opgenomen, dat verworpen. Het geheel hebben wij zoo beknopt gemaakt, dat alles noodig is, niets tot uiterlijk vertoon dient. Zonder goede reden zijn wij niet van de Oudheid afgeweken. Sommige veranderingen brachten wij aan op theoretische gronden, andere leerde de ervaring ons. Wij willen, dat de Aquae, die wij samengesteld hebben, door maceratie bereid worden, daar het vaststaat, dat zoo de werkzame bestanddeelen vollediger uitgetrokken worden. Bij de Syrupi, die door hun zuren smaak of door hun geur aangenaam zijn, hebben wij ons voor koken gehoed. Eveneens bij zachtwerkende purgeermiddelen en de Pilulae aloëphanginae, die haar werking danken aan aromatische bestanddeelen, die anders zouden vervluchtigen. In vele gevallen was deze zorg overbodig, daar wij gedwongen werden, de wijze van vermengen aan de bekwaamheid van den bereider over te laten. Maar toch hebben wij, wanneer het noodig was, voorlichting gegeven, doch alleen wanneer het noodig was. Uit de Electuaria Hamech en rosaceum hebben wij Myrobalani en Spodium wegelaten; deze houden te veel op. Bij Diacatholicon (vergist U niet met den naam) voegden wij Mechoacana. Bij de Pulveres vervingen wij grootere zaden door kleinere. De eerste worden namelijk in korten tijd rans en, wanneer het sap gaat rotten, ontstaan er uit de stof vanzelf maden van een soort wormen. In de overige voorschriften ook is het zekere in de plaats gekomen van het onzekere, het bekende in de plaats van het onbekende of ternauwernood bekende. Het meeste op gezag van anderen; op ons gezag slechts komt de kruidnagel in de plaats van het piment. Wat verder nieuw is, blijkt uit de opschriften, of uit het onderzoek van de simplicia, zoodat het overbodig is, op de vernieuwing te wijzen. Slechts dit: er is voorgeschreven,

uit Mucago eens voor al olie te maken, zoodat deze steeds bij de hand is voor het bereiden van Unguenta en Emplastra en tevens voor het gebruik als zoodanig. Mist ge nog iets? Het staat er in, of ge kunt het wel missen. Meermalen bestonden twee, drie, vier geneesmiddelen op een kleinigheid na uit dezelfde bestanddeelen. Wat is er tegen, deze alle door één te vervangen? „Het is niet voldoende: Voor de eene ziekte is dit, voor de andere dat middel noodig." Maar ge zult al dadelijk een hoorn des overvloeds, waar alles in is wat ge wenscht, bezwaarlijk vinden. Weest voordurend bezig met de bereiding van de bestanddeelen, mengt echter pas op het laatste oogenblik. Uit de chemie hebben we opgenomen wat reeds van oudsher gebruikt wordt, ten behoeve van hen, die voor deze dingen voelen. Over de volgorde hebben wij reeds iets gezegd: het eerst komen de simplicia, vervolgens de geneesmiddelen voor inwendig gebruik, dan die voor uitwendig gebruik, eerst de vloeistoffen, dan de meer vaste stoffen. Over het gebruik der geneesmiddelen is niets vermeld: men kent dit wel, en wij moeten geen rozen strooien in het varkenshok, geen leliën in den stal. Over de doseering ook niets, om geen zwaard aan kinderen in handen te geven. Gij ziet, lezer, wat in Uw belang gedaan heeft het Collegium Medicorum."

Deze zelfbeperking bij de keuze der, verderop nog te bespreken, geneesmiddelen is kenmerkend voor deze pharmacopee, alsook voor haar opvolgsters de *Pharmacopoea Amstelædamensis renovata* (1726) en de *Pharmacopoea Amstelodamensis nova* (1792), welke laatstgenoemde ten grondslag ligt aan de *Pharmacopoea Batava* (1805), de eerste voor het gehele land. Van 1636 t/m 1795 verscheen het Amsterdamse dispensatorium in een groot aantal officiële, meest Latijnse uitgaven - veelal voorzien van het medaillon van het plaatselijke Collegium Medicum - alsook in vele niet-officiële, overwegend Nederlandse uitgaven, veelal voorzien van een titelprent van Jan Luycken (1649-1712). Voor een volledige bibliographie zij verwezen naar Daems en Vandewiele (1955) en Wittop Koning (1981). Van de eerste Latijnse editie verscheen van 1682 t/m 1756 een reeks niet-officiële Nederlandstalige bewerkingen bij achtereenvolgens Jan (druk 1-6) en Nicolaas (druk 7-8) ten Hoorn, Nicolaas de Wit en Gerrit de Groot (druk 9) en bij Gerrit de Groot alleen (druk 10-11). Van den eersten druk (1682) is voorshands slechts de titelprent bekend. Nadat in 1961 reeds Wittop Koning een facsimile-uitgave onzer eerste pharmacopee heeft verzorgd, is het nu, bij haar 350-jarig bestaan gepast een Nederlandse versie - en wel den derden druk van 1686 - opnieuw uit te geven, waartoe het Amsterdamse Historische Museum zijn exemplaar, zijnde dit het enige mij van dat jaar bekende dat een titelplaat bezit, heeft beschikbaar gesteld.

De *Pharmacopœa Amstelredamensis, Of d'Amsterdammer Apotheek* (1686) is een niet-officiële uitgave in 12°, waartoe de drukker het initiatief heeft genomen: ten dienste van hen die het Latijn niet machtig zijn, heeft hij het werk in samenwerking met een' geneesheer laten vertalen en - het zij nadrukkelijk gesteld - vrij bewerken. Het voorwerk in de Latijnse editie moest, uiteraard, vervallen en plaatsmaken voor een kort bericht van wege den Boekverkoper. Op gezag van Thijssen (1881) wordt Pieter Bernagie (1656-1699), medicus, letterkundige en, sinds 1692, Professor Anatomiae te Amsterdam, beschouwd als de bewerker. Deze heeft zich van zijn taak grondig gekweten waardoor, met behoud der oorspronkelijke indeling, alle onderdelen een sterke uitbreiding ondergingen. De Simplicia wiesen in aantal aan van 446 tot 749, verdeeld over de volgende groepen: Wortelen (73-108); Basten (11-20); Houten (10-15); Bladen en Kruiden (64-152); Bloemen (21-35); Zaden (74-96); Vruchten (36-76); Meel (8-9); Vochtige Sappen (7-

17); Uitgedroogde Sappen, Gommen en Harsen (55-70); Dieren, derzelver Deelen en Uitwerpselen (34-78); Mineralen, Metalen en Stenen (49-64); Zeegewassen (8-9). Ook is het aantal synoniemen vermeerderd. Toegevoegd is nog de zeer practische „Wijze om eenige simpelen te vergaderen." De Composita zijn in 12 afdelingen ondergebracht en slechts weinig in aantal uitgebreid: Wateren en Azijnen (38-59); Syropen, Honing en Rob (52-50); Confituren en Conserven (44); Electuariën (11-10); Antidoten en Opiaten (8); Poeders (28); Trochiscen (13); Pillen (14); Oliën (72-73); Zalven (22); Pleisters (18); Bereidingen eniger enkele Medicijnen (22).

In tegenstelling tot de samenstellers der Latijnse uitgave, was haar bewerker van mening dat werking en dosering bij de composita dienden te worden vermeld. Ook gaf hij, soms zéér uitgebreide technische toelichtingen bij de receptuur, de destillatie van wateren en het confijten van vruchten. Het recept voor de *Pilulae Mastichinae*, zijnde zonder enig commentaar opgenomen, vormt een opvallende uitzondering. De bewerking telt 19 voorschriften meer, doordat zij 21 *Aquae* meer kent, evenals *Oleum Nardinum*, *Pulvis Diacalaminthis* en *Syrupus Cochleariae*; daarentegen ontbreken: *Electuarium Caryocostinum* Bayri, *Dianucum Mesuae*, *Requies Puerorum*, *Pulvis Mercurii Dulci*, *Syrupus Granatorum Dulcium* en *Syrupus Oxysaccharum Simplex*. Voorts geeft zij afzonderlijke voorschriften, waar de Latijnse tekst met een opsomming der composita-namen volstaat: *Syr. Agrestae*, *Syr. Boraginis*, *Syr. Cardui Benedicti*, *Syr. Cichorei Simplex*, *Syr. Scabiosae*, *Mel Centaurii*, *Mel Rosarum Astringens* en *Oleum Ovorum*. Gelet op de inhoudelijke weergave der bereidingen, rekening houdend ook met de correcties in den Latijnsen tekst, blijkt dat het *Unguentum Calcis radicaal* is gewijzigd en van 3 op 12 ingrediënten is gebracht, in een aantal gevallen een ingrediënt is toegevoegd dan wel weggelaten, vrij vaak quantitative verschillen zich voordoen, bij de Antidoten de opsomming der simplicia geheel is gewijzigd en dat soms de technische aanwijzingen uit den Latijnsen tekst expliciet worden tegengesproken (zie bijv. *Oleum Corticum Aurantiorum*). De Nederlandse tekst is tenslotte nog uitgebreid met een „Register der siekten en genesinge begrepen in 't Amsterdammer Dispensatorium, of Apotheek", alsook met een lijst met medische boeken, gedrukt en verkrijgbaar bij Jan ten Hoorn.

De buitengewone uitzetting van den artsenijschat kan deels worden verklaard doordat de niet in voorraad te houden simplicia, waaronder vele *Animalia*, in den Latijnsen tekst onvermeld bleven. Bovendien bleek het geneesmiddelenbestand in 1636 te krap gekozen te zijn, want reeds in 1639 verordende de Magistraat „dat de compositien in 't selve Dispensatorium (...) gestelt, alleenlick op de wyse aldaer voorgeschreven gemaect sullen moeten worden; dog dat de Apothecars daer buyten wel iets sullen mogen hebben en houden tot geryf van de buyten-luyden ende anderen." Vergelijken wij de simplicia in 1636, 1686 en in 1726, toen de pharmacopee officieel werd herzien, dan blijkt niet alleen hun sterke uitbreiding in aantal, met name in 1686, maar ook dat slechts zeer weinig simplicia in 1726 zijn geschrapt, hetgeen erop wijst dat Tulp en zijne medewerkers zich waarlijk tot het wezenlijke hebben beperkt. Anderzijds telt de bewerking van 1686 bijna 80 simplicia, niet voorkomend in 1636, die tevens in 1726 zijn opgenomen; verscheidene geneesmiddelen uit de Nieuwe Wereld maken hiervan deel uit, o.m. *Cortex Kinæ Kinæ*, *Herba Nicotianæ* en *Balsamum Copayvae*. Deze belangrijke simplicia worden in den loop der 17e eeuw geleidelijk aan in de stedelijke pharmacopeeën der Nederlanden opgenomen, met als eerste de *Pharmacopoea Bruxellensis* van 1671. In het Noorden is

het de ook in andere opzichten vooruitstrevende *Pharmacopoea Leovardien-sis* (1687) die voor het eerst de kinabast onder haar simplicia telt, mogelijk in navolging der veelgebruikte, maar niet-officiële *Amsterdammer Apotheek* (1682, '83 of '86). Rond 1700 heeft de kinabast binnen de Nederlanden zich een vaste plaats verworven: Leeuwarden (1687), St.Omaars (1689), Haarlem (1693), Rijssel (1694), Brugge (1697), Brussel (1702), Dordrecht (1708) en Rotterdam (1709). Vermelden wij ten besluite nog dat slechts een enkel enkelvoudig geneesmiddel in de simplicialijst der *Amsterdammer Apotheek* (1686) wordt gemist, dat wël in haar Latijnse origineel voorkomt: Semen Hyoscyami Albi en Folia Menthastri; waarschijnlijk zijn dit drukfeilen, vermits beide wel in haar samengestelde middelen vermelding vinden.

Naschrift

Onlangs (1987), nog geen jaar na het verschijnen der *Amsterdammer Apotheek* (1686), in heruitgave, verwierf collega Van Gelder op een veiling te Amsterdam de tot dan toe onbekende eerste editie van dit werk uit 1682, compleet met titelprent. Deze eerste editie verschilt slechts in typographische bijzonderheden van de hierboven besproken derde editie uit 1686.

LITERATUUR

- W.F. Daems en L.J. Vandewiele: Noord- en Zuidnederlandse Stedelijke Pharmacopeeën; 1955, Mortsel en Joppe.
- W. Stoeder: Onze Pharmacopeeën - Pharm. Wkbl., 26, nr. 22 (1889).
Geschiedenis der Pharmacie in Nederland; 1891, A'dam; 1974, Schiedam.
- E.H.M. Thijssen: Nicolaas Tulp. Bijdrage tot de geschiedenis der geneeskunde in de 17e eeuw; 1881, Amsterdam.
- L.J. Vandewiele: De zeldzame Pharmacopoea Amstelredamensis, Editio Tertia - Pharm. Tijdschr. voor België, 37, 5 (1960).
- P. van der Wielen: Amsterdam en de Amsterdamsche pharmacopee - Pharm. Wkbl., 51, 936, (1914).
Amsterdam en de pharmacie - Pharm. Wkbl., 69, 793 (1932).
De eerste Nederlandsche Pharmacopee - Pharm. Wkbl., 73, 545 (1936).
- D.A. Wittop Koning: De oorsprong van de Amsterdamse pharmacopee van 1636 - Pharm. Wkbl., 85, 801 (1950).
Facsimile of the first Amsterdam Pharmacopoeia 1636; 1961, Nieuwkoop.
Bijdrage tot de bibliografie van de Amsterdamse farmacopee - Pharm. Wkbl., 116, 147 (1981).
De titelprent van de „Amsterdamse Apotheek” - Pharm. Wkbl., 119, 985 (1984).

BIJ DE HERUITGAVE DER IDEA PHYSICAE (1651) VAN DAVID VAN GOORLE, EEN ONAFHANKELIJK DENKER VAN NATIONALE BETEKENIS

F.A.H. PEETERS

De ontwikkeling der natuurwetenschappen in het 16de-eeuwse Europa wordt gekenmerkt door een uitgesproken aandacht voor haar toepassingen, voor de onbevange waarneming en het experiment. De ontdekkingsreizen verruimen het traditionele wereldbeeld - waarin de aarde plat en de tropen onbewoonbaar waren - en brengen de zeevaartkunde, cartographie en plantkunde tot ongekende bloei. Het is de eeuw der beroemde Duitse en Zuid-Nederlandse botanici - zoals Brunfels, Fuchs, Clusius en Dodoens - van Ortelius en Mercator, makers van kaarten, van Da Vinci en Dürer - grondleggers der leer van het perspectief - en van wiskundigen en ingenieurs zoals Bernouilli, Cardanus en Stevin. De snelle ontwikkeling van krijgskunde, scheepsbouw en mijnbouw bevordert de toegepaste mechanica en verhoogt den status harer beoefenaren, der ingenieurs en ambachtslieden. Het is de eeuw der verwerping van classieke ontleed- en geneeskunde door Paracelsus, Vesalius en Harvey. Eerstgenoemde vooral vrage hier onze aandacht om zijn afwijzen van Galenus' humores-leer, zijn vervangen der vier, overgankelijke Aristotelische elementen door de drie, onveranderlijke scheikundige Oerbeginselen - Mercurius, Sulphur en Sal - en om zijn harts-tochtelijk beleden iatrochemische opvattingen. Het is de eeuw tenslotte, waarin het geocentrische stelsel door het heliocentrische vervangen wordt - onder reserve door Copernicus, met nadruk vervolgens door Kepler - waarin de cometen door Brahé naar de onveranderlijk geachte bovenmaanse sferen verwezen worden en waarin het failliet van Aristoteles' wereldbeeld als nieuw-ontstane heldere ster sinds 1572 jarenlang zichtbaar is in het sterrenbeeld Cassiopeia. In het bijzonder richt zich de critiek op de natuurphilosophie van Aristoteles (384-322) en diens navolgers en commentatoren, de Peripatetici geheten. Sinds Thomas van Aquino (1227-1274) diens stelsel met het Christendom verzoend had, had dit laatste het tot zijn officiëlen wijsgerigen grondslag verkoren, met als hoogst nadelig gevolg, dat de natuurwetenschappen niet meer los van godsdienst en theologie konden worden beoefend, zonder met de kerkelijke overheden ernstige conflicten op te roepen: een schadelijke, tot verstarring en onvruchtbaarheid leidende onderhorigheid waaraan ook de Reformatie weinig veranderen zou.

Wezenlijk voor Aristoteles' wereldbeeld is de verdeling van het bolvormig gedachte heelal, met als middelpunt de onbeweeglijke aarde, in een veranderlijk Ondermaanse en, daarbuiten, de onveranderlijke, in bestendige draaiing verkerende concentrische sferen der planeten en, als uiterste, der vaste sterren. Een afzijdige God, de Eerste Beweging, bevindt zich buiten dit heelal welks uiterste spher uit liefde tot Hem zich beweegt en welker beweging, aan de onderliggende sferen doorgegeven, in laatste instantie alle ontstaan en vergaan binnen het Ondermaanse voortbrengt. Hier, rond het middelpunt van het heelal, bevinden zich de vier elementen Aarde, Water, Lucht en Vuur - zijnde combinaties van telkens twee tastbare eigenschappen: warmte, koude, droogte en vochtigheid - die door verwisseling ener grondeigenschap in elkander overgankelijk zijn; van nature

bewegen zij zich in rechte lijn naar het centrum toe, Aarde en Water, dan wel er van af, Lucht en Vuur. Een sfeer van Vuur begrenst aldus het Ondermaanse. De hemellichamen bestaan uit een onvergankelijk element, de Quinta Essentia, van nature in cirkelvormige beweging. Cometen en meteoren, voorbijgaande hemelverschijnselen, bevinden zich dus binnen het Ondermaanse. Aan al het zijnde onderscheidt Aristoteles een eigenschapsloze, eeuwige Eerste Materie, een loutere potentialiteit, en den Vorm, het geheel van eigenschappen dat haar tot werkelijkheid brengt, den zelfstandigheidsvorm. Deze Vormen zijn eeuwig, niet afzonderlijk voorhanden (zoals bij Plato) maar in de stof verankerd; zij kunnen werkelijk (actueel) of in aanleg (potentieel) aanwezig zijn. Het ontstaan en vergaan van al het zijnde vindt zijn oorzaak in den overgang van actualiteit in potentialiteit. In latere tijden wordt deze uit Vorm en Materie samengesteld gedachte werkelijkheid steeds meer voor een samenstelling in werkelijkheid gehouden, wordt de Vorm gezien als een *manipuleerbaar* geheel van hoedanigheden. Tegen dit realisme richt zich het 14de-eeuwse Nominalisme, van o.m. Willem van Ockham (1300-1349), dat aan de universalia, de zelfstandigheidsvormen, slechts een bestaan in des mensen geest toekent. Aristoteles' opvattingen inzake der elementen voortbestaan in hun verbindingen zijn van groot belang: voor echte verbindingen, geen mechanische mengsels, is volstrekte homogeniteit vereist - niet een slechts naar de zinnen - en een eigen zijnsvorm welke verschilt van dien harer elementen, potentieel in hun verbindingen voortbestaande. Op allerlei wijzen hebben latere commentatoren - Avicenna (1126-1198), Thomas van Aquino en Johannes Duns Scotus (1266-1308) - gepoogd de zijnswijze der elementen in hun verbindingen te omschrijven. In medische kringen volgde men Avicenna: de elementen blijven werkelijk bestaan, doch met hoedanigheden binnen de verbinding die verzwakt zijn en passen bij den nieuw-aangenomen zijnsvorm der verbinding. Thomas van Aquino laat de elementen bij de vorming der verbinding teloor gaan, met behoud nochtans hunner hoedanigheden die, na middeling, de Materie haar' nieuwen zelfstandigheidsvorm doen aannemen; een leer die weliswaar Aristotelisch, maar evenmin helder is. Over het vormingsmechanisme voor een verbinding ontwikkelde zich de leer der minima naturalia: de kleinste deeltjes waarin een stof kan verdeeld worden zonder verlies harer zelfstandigheid en waarmede zij de omzettingen ondergaat; zij zijn per stof kwalitatief verschillend, eenvormig en kenmerkend van grootte en in het bezit der macroscopisch waarneembare stoffeigenschappen. Volgens Julius Caesar Scaliger (1484-1558) vormen zich de minima der verbinding uit die der elementen door derzelver samenvoeging totdat een eenheid, nl. een aaneengesloten geheel, ontstaat waarbinnen nochtans de elementen zich handhaven; hoe dit voortbestaan onder versmelting dient te worden verstaan blijft onduidelijk. Scaliger benadert, ofschoon nog geheel Aristotelicus, met zijn minima naturalia reeds dicht de atomistische voorstellingen van Empedokles (490-435): de vier elementen zijn onveranderlijke, kwalitatief verschillende, onwaarneembaar kleine deeltjes samengaan en uiteengaan het worden en vergaan aller dingen uitmaken, onder invloed der krachten Liefde en Haat.

Meer bekendheid, via haar' criticus Aristoteles en haar' lofdichter Lucretius (96-35), verwierf de atoomtheorie van Demokritos van Abdera (460-370): in een oneindige, ledige ruimte bewegen zich de atomen, onzichtbaar kleine deeltjes die kwalitatief gelijk zijn maar overigens een oneindige verscheidenheid naar grootte, gedaante en snelheid bezitten; zij zijn ondeelbaar en onsamendrukbaar. Hun toevallige samenkomst brengt al het waarneembare voort, dat mitsdien slechts een eindige levensduur is

beschoren; ook de goden zijn niet eeuwig! Deze theorie, die de goden van hun invloed en hun eeuwigheid beroofde, werd om haar atheïstische strekking fel bestreden, zowel in de Oudheid als in de Middeleeuwen. Eeuwen later zal Robert Boyle (1627-1691), op Demokritos' atomair verdeelde oermaterie teruggrijpend, hieruit door derzelve verschillend gestructureerde samenvoegingen zijn elementaire atomen afleiden, die hun hoedanigheden - waaronder hun wisselwerkingen - verschuldigd zijn aan hun primaire, inwendige structuren. Zijn atomistische voorstellingen zijn daarom, hoewel nog vaag, meer met de huidige denkbeelden desaan gaande in overeenstemming dan het Empedokleïsche atomisme van John Dalton (1766-1844) dat zijn succes te danken had aan Daltons quantitative toepassingen ervan, ofschoon het de atomaire bindingsverschijnselen niet vermocht te verklaren. Het Empedokleïsche atomisme treffen wij ook bij de eerste 17de-eeuwse atomisten aan: David van Goorle (1591-1612), Sebastianus Basso en Daniël Sennert (1572-1637). Laatstgenoemde, medisch hoogleraar te Wittenberg, heeft getracht de traditionele opvattingen van Galenus en Aristoteles te verenigen met opvolgend de denkbeelden van Paracelsus en Demokritos. In 1619 presenteert hij voor het eerst zijn atomisme en verklaart ermee processen zoals oplossen en neerslaan. In 1636 hebben zijn beschouwingen vastere vorm aangenomen: er zijn vier, onveranderlijke elementen - Aarde, Water, Lucht en Vuur - elk met zijn kenmerkende atomen; deze zijn ondeelbaar en vormen den grondslag aller natuurlijke lichamen. Uit de elementaire atomen - de enige materie waaraan Sennert een 'eigen' zijnsvorm toekent - vormen zich door samenvoeging de prima mixta, de moleculen der verbindingen die bij scheikundige processen gevormd en ontleed worden. Ook worden aggregaatsstoetsveranderingen atomistisch geduid; verdamping van water kan geen lucht voortbrengen - Aristoteles' opvatting - maar slechts waterdamp. Niet duidelijk wordt hoe bij Sennert de atomen der elementen zich binnen de prima mixta onderling verhouden; zijn theorie is als een ontwikkeling van die van Avicenna te beschouwen.

Sebastianus Basso, eveneens een medicus, verdedigt in 1621 nadrukkelijk het atomisme uit de Oudheid, in zijn, veiligheidshalve te Genève uitgegeven werk *Philosophia naturalis adversus Aristotelem libri XII*: Al het stoffelijke bestaat uit onzichtbare, door God geschapen en van element tot element kwalitatief verschillende atomen. Deze atomen behouden, i.t.t. de minima naturalia der Peripatetici, binnen de moleculen der verbindingen hun 'eigen' aard. Verdamping van water betekent het vaneendrijven der waterdeeltjes door vuurdeeltjes; condensatie betekent het uitdrijven der vuurdeeltjes. Basso verwerpt resoluut de Aristotelische leer van Materia en Forma en voert de zichtbare hoedanigheden der stof terug op haar moleculaire structuur en op atomaire en moleculaire bewegingen. Het gedrag der atomen wordt door de Natuur, dus God, geregeld d.m.v. een uiterst fijne interatomaire stof, een 'Spiritus'. Tot verdere uitwerking zou Basso's theorie niet komen: drie jaren later, 1624, werd in Frankrijk de doodstraf gesteld op de verkondiging van anti-Aristotelische denkbeelden. Eerst een kwart eeuw later dorst Pierre Gassend (1592-1655), een priester en wijsgeer, in geschrifte het atomisme der Oudheid met het Christendom te verzoenen en daarmee in bredere kringen aanvaardbaar te maken.

Als eerste atomist na de Middeleeuwen dient David van Goorle, Gorlaeus, te worden beschouwd. Zijn hoofdwerk *Exercitationes Philosophicae, quibus universa fere discutitur Philosophia Theoretica, et plurima ac praecipua Peripateticorum dogmata evertuntur*, 352 blz. in 8°, verscheen weliswaar posthuum in 1620 te Leiden - een jaar na Sennerts publicatie - maar

maar was tenminste acht jaren eerder geschreven. In 1651 werd te Utrecht nog uitgegeven: *Idea Physicae*, een werkje van 77 blz. in 12°. Beide geschriften moeten kort na Galilei's publicatie *Nuncius sidereus* (1610) afgesloten zijn, gezien de referentie aan diens waarnemingen aangaande den Melkweg: „beneficio perspecilli noviter inventi observatum est" (*Exerc. XVI, De Coelo*; Sect. 2) en: „quod se beneficio perspicilli nuper inventi observasse testatur Mathematicus quidam Patavinus" (*Idea Phys.* blz. 47). Het werkje uit 1651 is in hoofdzaak een verkorte weergave der *Exercitationes* en is m.i. hooguit gelijktijdig geschreven met laatstgenoemd werk, dat ten duidelijkste onvoltooid is gebleven: *Exerc. XVIII, De Anima*, handelt in Sectio 1 over de plaats der ziel; verdere Sectiones - over de werking der ziel - ontbreken. De nauwe samenhang beider geschriften blijkt niet alleen uit veelvuldig voorkomende woordelijk gelijke zinswendingen, maar ook uit beider, zeer stelselmatigen opbouw, die overwegend parallel verloopt. Kort en bondig, vaak ironisch, worden Aristoteles' leerstellingen - of liever, die der Peripatetici - becritiseerd: de zelfstandigheidsvormen worden ontkend; slechts Water en Aarde worden als echte elementen erkend, terwijl Vuur als een accidens wordt beschouwd en Lucht als een algemene tussenstof voor de atomen van Water en Aarde wordt opgevat. Slechts de atomen der elementen worden als werkelijke zijnden beschouwd, die door samenvoeging alle zichtbare lichamen vormen welke hoedanigheden toegeschreven worden aan de elementaire samenstelling en aan de ruimtelijke schikking der atomen. De Quinta Essentia bestaat niet; de hemel bevat slechts Lucht, hetgeen op grond van fysieke ervaringsfeiten en van Bijbelse argumenten bewezen wordt. Alle elementen graviteren naar het middelpunt van het heelal, waarin de aarde zich stilstaande bevindt; haar bolvorm wordt echter betwijfeld! De aard der Lucht blijft onbesproken: zij bezit wél zwaarte, maar over haar' atomairen bouw wordt niet gerept. De ledige ruimte, ontkend door de Peripatetici, aanvaardt Gorlaeus slechts onder voorbehoud. Over den vorm der atomen bestaat geen zekerheid, wél over hun natuurlijke beweging, hun eens en voor al door God ingeschapen. Gorlaeus ontkent het bestaan der universalia, als zelfstandigheden, maar vat hen op als rangschikkingscategorieën, gevormd in des mensen geest. Evenzo wordt de overgang van het potentiële in het actuele zijn ontkend. Het nominalistische argument, dat de zijnden niet zonder noodzaak mogen worden vermeerderd, wordt vele malen te pas gebracht: 17 maal in de *Exercitationes*, 6 maal in de *Idea Physicae*. Gorlaeus' bedoeling is kennelijk geweest een sterk nominalistisch getint wijsgerig stelsel, waarvan het atomisme onderdeel uitmaakt, te ontwerpen maar hij heeft zich, zijn felle critiek op de Peripatetische leer en zijn beroep op natuurwetenschappelijke feiten ten spijt, niet van de traditionele wijsbegeerte weten los te maken: al te zeer overheerst de vaardige dialecticus-theoloog; belangrijke onderdelen ook - zoals de lege ruimte, de aard der Lucht, de bolvorm der aarde - zijn onvoldoende uit de verf gekomen, hetgeen wellicht aan Gorlaeus' jeugdigen leeftijd en vroegtijdige overlijden moet worden geweten. Uit de grondige studie van Jaeger (1918) over persoon en familie van David Gorlaeus, vinde hier het belangrijkste, aangevuld met latere gegevens, een plaats.

David van Goorle werd op 15 Jan. 1591 te Utrecht gedoopt als zoon van David van Goorle sr. - Thesaurier van Adolf, Graaf van Nieuwenaar en Meurs, Stadhouder van Utrecht en Overijssel - en Swob van Martena, de oudste dochter van Doco van Martena, een' bekenden Friesen edelman. Zijn ouders waren op 3 Jan. van dat jaar getrouwd te 's-Gravenhage en woonden te Utrecht aan het Mariakerkhof. David sr. was uit Antwerpen herkomstig,

waar zijn kennelijk welgestelde familie al verscheidene generaties woonde. Zijn grootvader was Godevaert van Ghoorle Hendricxsone (plm. 1494 - 16 Sept. 1558), schrijnwerker van beroep en gehuwd met Christijne van Coelen, die hem twee zonen, Peter en Jacob, schonk. Peter werd Med. Doctor te Antwerpen; zijn broer Jacob, schrijnwerker, overleed rond 1559 en liet de weduwe, Willemken Heymolen alias Blockhuys, met haar vier kinderen achter: Sara, later getrouwd met den satijnwerker Caerle van Geldre, Abraham (plm. 1549), David en Govaert. Ingevolge de oorlogsomstandigheden weken de tot het Protestantisme overgegene gebroeders Abraham en David wsch. rond 1580 - later ook Sara hun zuster - uit naar het Noorden waar zij een werkzaam aandeel namen in den opstand tegen Spanje: Abraham wordt al in 1581 genoemd als commissaris van finantiën bij het Staatse leger en bij het lichten van krijgsvolk en paarden uit Friesland voor het leger in Vlaanderen; in 1584 is hij bovendien lid van den Landraad, in 1589 Raadsheer van Adolf van Nieuwenaer. Zijn jongere broer David blijkt in Sept. 1583 als commissaris bij het leger te Attendorn te vertoeven; op 15 Febr. 1586 treedt hij in dienst als Thesaurier bij den Graaf van Nieuwenaer. Na diens gewelddadigen dood te Arnhem (1589) blijft hij in dezelfde functie werkzaam bij de weduwe, Gravin Walburg van Meurs († 25 Mei 1600). Beide broers stonden met haar in goede verstandhouding, zelfs nog nadat David, wsch. valselijk beschuldigd van fraude, door toedoen der Staten van Utrecht zijn ambt moest opgeven. Na borgstelling door de Gravin werden het beslag op zijn goederen en het huisarrest voor zijn vrouw opgeheven en kon deze zich met haar kind naar Friesland begeven, alwaar het gezin zich op haar familiegoed te Cornjum, de Martena-state, vestigde. Vanaf 1 Jan. 1597 kende de Gravin aan David een Jaargeld toe, evenals aan diens broer Abraham. Ook de Friese Staten waren van Davids onschuld overtuigd want zij verdedigden hem bij hun collega's te Utrecht. Te Cornjum beheerde David de bezittingen van zijn' schoonvader, Doco van Martena, welke grote schuldenlast - door Doco's krijgsverrichtingen veroorzaakt - met Davids hulp werd gesaneerd: bij Doco's dood in 1605 bleek diens schuld aan Swob en haren man Fl. 22.560 te bedragen; de Martena-state valt hun dan ook toe. Na Davids vertrek uit Utrecht trok Abraham van Goorle zich uit de politiek terug en vestigde zich als vermogend man met Susanna Pattersson, zijn vrouw sinds plm. 1584, en hun talrijk kroost te Delft, waar hij op 12 Oct. 1608 overleed en een rijke verzameling antieke munten en penningen achterliet, beschreven in verscheidene, deels posthuum verschenen numismatische werken. Sara van Goorle vestigde zich in 's-Gravenhage, waar haar zoon Carel van Gelder jr. werd geboren, die aldaar op 16 Jan. 1632 overleed als notaris. Deze Carel van Gelder onderhield een geregelde briefwisseling met zijn' oom David te Cornjum, welke slechts zeer ten dele bewaard bleef; zij handelt in hoofdzaak over de zeer moeizame afwikkeling der quaestie rond de pensioenen, toegezegd aan beide Van Goorles door de Gravin van Meurs. Ook blijkt uit deze (en andere) brieven dat in Davids omgeving de scheikunst werd beoefend: er is sprake van „Glazen en distellierpotten“, „Aqua Anisi“, „Voorloop en Roosewater“, „Salve, Sirop van Nicotiana en Balsem“. In laatstbedoelden brief (20 Jan. 1604) van Carel aan oom David blijkt dat Carels neefje, David jr., zeer behoorlijke Latijnse „carmina“ schreef. Neef Carel werd op 21 Juli 1612 door zijn' oom aangewezen als executeur van diens testament en als administrator van het erfgoed der zes onmondige kinderen van wijlen oom Abraham. Op 20 Oct. 1612 overlijdt David sr. en twee jaren later, op 27 Sept., zijn vrouw Swob; het graf van het paar bevindt zich in de kerk te Cornjum, naast dat van David jr., welks zerk door Jaeger is beschreven.

Van moederszijde is David Gorlaeus verwant aan het reeds vanaf 1400 bekende adellijke geslacht der Martena's, dat na 1500 tot de aanzienlijkste van Friesland behoorde. Doco van Martena was genoemd naar zijn' grootvader, eertijds hoveling te Cornjum en grietman van Baarderadeel; hij werd in 1530 geboren als zoon van Tjebbe, licentiaat in de rechten, en Bauck van Heringa. Zijn vader was in 1530 overleden en zijn moeder hertrouwde met Syds van Botnia, hoveling te Nijland. Doco kreeg een zorgvuldige opvoeding, leerde o.m. Latijn doch behaalde geen' academischen graad. Hij huwde Swob van Botnia, bij wie hij twee kinderen kreeg: Swob, later gehuwd met Van Goorle, en Jan (+1584). Uit zijn tweede huwelijk, in 1565, met Catharina van Unema, werd o.m. zijn jongste dochter Bauck geboren, die in 1605 de Jarla-state erfde. Reeds vanaf 1564 had Doco zitting in de Staten van Friesland en wel tot 1572 toen hij zich bij de opstandelingen schaarde en uitweek naar Enkhuizen waar hij op 16 Juli 1573 door den Prins van Oranje tot admiraal van Friesland werd aangesteld. Begin 1577 keerde hij terug naar zijn land en had weer, tot 1 Juni 1579, zitting in de Staten. In Oct. 1580 benoemd als hopman, werd hij kort nadien te Balk gevangengenomen, een jaar later weer vrijgelaten; tot 14 Dec. 1592 wordt hij regelmatig als hopman dan wel commandant van een vendel resp. schans optredend, vermeld. Vanaf 9 Mrt. 1582 is hij lid van den Landraad, vanaf 1584 Landdagvertegenwoordiger van Leeuwarderadeel en tenslotte lid der Staten-Generaal van 1588 tot 1592. Daarna verdween hij van het politieke toneel, deels ingevolge de opkomst anderer leiders, deels door zijn verarming: hij had zich in de schulden moeten steken, werd wegens wanbetaling veroordeeld en leed nog meer schade. Zijn schoonzoon David van Goorle heeft tenslotte diens schuldenlast tot de zijne verklaard met de Martena-state als onderpand. Doco van Martena overleed in zijn huis te Leeuwarden en werd aldaar op 11 Nov. 1605 begraven.

In dit milieu van vrijheidslievende, goed onderlegde en critische figuren groeide David jr. op; hij bezocht mogelijk de Latijnse school te Leeuwarden en schreef zich op 24 Juni 1606 te Franeker in als filosofiestudent. Hier was Aristoteles' wijsbegeerte nog sterk overheersend, maar niet buiten elke critiek. Hij volgde colleges van Henricus Veno, hoogleeraar filosofie (1602-1613), die in 1609 om zijn bestrijding van Aristoteles werd geschorst tot 1611. De oudste, onder Veno's leiding gehouden disputatie (1605) bevat o.m. de volgende opmerkelijke stellingen, die Gorlaeus later deels tot de zijne maken zal: „de wezenlijke eigenschappen eens lichaams kunnen niet ervan worden gescheiden zonder dat dit zijn substantie verliest; de Materia Prima is een zelfstandigheid, een onvergankelijk lichaam; er is geen elementair vuur onder de maan; niet alle cometen zijn in de lucht en uit lucht bestaande.“ Bovendien zal David colleges gevolgd hebben bij Frederik Stellingwerff (+1623), die in 1608 privatdocent filosofie was en heftig tegen Aristoteles' stelsel van leer trok en wiens opvattingen in 1610 te Franeker in een boekje van 68 blz. in 12° gepubliceerd werden, op instigatie van zijnzen intiemsten vriend David Gorlaeus: *De constitutione logicae disputatio scholastica*. Nog in 1662 sprak de Aristotelicus Verhel, te Franeker hoogleeraar filosofie, over de verbeterden vijanden der metaphysica en van Aristoteles, hun de „Gorlaeorum contradicentia“ verwijtende! In 1610 wsch. is Gorlaeus naar het nog geheel Aristotelische Leiden vertrokken, waar hij op 23 Apr. 1611 als student theologie was ingeschreven. Een inscriptie uit 1610 van de hand van Gorlaeus, in het Album Amicorum van Engelbertus Aegidius van Engelen, bevat onderstaand motto, zo tekenend voor het karakter van dezen

helaas al te vroeg overleden en op 27 Apr. 1612 te Cornjum begraven genialen student:

*Etiamsi omnes contra sentirent, veritas defendenda;
ac de praeceptore judicandum uti de maximo inimico.
Haec tibi perpetua lex esto.*

*David Gorlaeus Ultrajectinus,
25 Junii Anno 1610.*

LITERATUUR

- F.M. Jaeger: *David van Goorle als atomist, en over het geslacht Van Goorle in Noord-Nederland*. - *Oud-Holland*, 36(4), 205 (1918) en: *Historische Studiën*, Groningen 1919, blz. 51 - 98.
Elementen en Atomen, eens en thans, Groningen 1918.
- A.G.M. van Melsen: *De geschiedenis van het begrip atoom*, Utrecht 1962.
- K. Laßwitz: *Geschichte der Atomistik vom Mittelalter bis Newton* (2 dln), Hamburg en Leipzig 1890, Hildesheim 1984.
- A.J.J. Vandevelde: *Het atoom in de geschiedenis tot John Dalton*. - *Meded. Kon. Vlaamse Acad. Wetensch.*, 70(1) 1948.
- J. den Boeft: *Het atomisme van David van Goorle*. - Doctoraalscriptie, z.j. (plm. 1958).
- S. Galama: *Het Wijsgerig Onderwijs aan de Hogeschool te Franeker, 1585 - 1811*, Franeker 1954.
- G. Kramer: *Het Leven van Doecke van Martena (1530 - 1605)*. - *De Vrije Fries*, 37, 105 (1943).
- R. Hooykaas: *Geschiedenis der natuurwetenschappen*, Utrecht 1971.
- E.J. Dijksterhuis: *De mechanisering van het wereldbeeld*, Amsterdam 1975².

BIJLAGE

De graven van David van Goorle en diens ouders bevinden zich in de Hervormde kerk te Cornjum en wel ongeveer een meter beneden den huidige, in de vorige eeuw aangebrachten houten kerkvloer. In 1918 werd deze op verzoek van Prof. Dr. F.M. Jaeger deels opgebroken en werden de graven onderzocht en de zerken beschreven. Eind 1986 stelde ik vast dat de zerk van David van Goorles graf, liggend op de middellijn der kerk, de balkenlaag van den kerkvloer tot steunsel dient door een drietal opgemetselde zuiltjes! Ik heb de kerkvoogdij verzocht aan dezen onwaardigen toestand een einde te maken en maatregelen te nemen waardoor de zerk weer vrijkomt en bovendien via een luik direct toegankelijk wordt; de werkzaamheden des-aangaande zijn nu in uitvoering. Een korte beschrijving der teksten en afbeeldingen op den grafsteen moge hier volgen:

Het randschrift van David van Goorles zerk luidt:

Anno 1612 den 27 Aprilis is gestorven den Welgeleerden en zeer verstandighen jonghelinck David van Goorle, alhier begraven.

In de hoeken der zerk staan vier symbolische koppen: van een' jongeling, van een' grijsaard, een zg. ongeluiskop en een doodshoofd. Onder het in den Fransen tijd (?) weggebikte familiewapen staat het volgende Latijnse grafschrift:

Honori et Memoriae ornatissimi
Juvenis Davidis Gorlaei.

Heic est sepultus ille flos juventutis
Gorlaeus, ipso in vere raptus aetatis,
Ad summa surgens orsa laudis antiquae.
Mors quae nihil sublime fert diurnare
Terris ademit debitum decus coelo,
Nam terra tanti non erat capax doni.
Praelustris illa mens et aura coelestis
Exuta vinculis atque corporis mole
Coelum petivit, unde duxerat semen.
Ibique natum patre cernit aeterno,
Qui morte crimen expiavit humanum,
Mundi sequester Christus et dator pacis.
Haec est salus, hic est apex boni summi,
Quo nostra mens vivere nil potest maius.

(Vert. F.M. Jaeger (1918): Tot eer en nagedachtenis van den voortreffelijken jongeman David van Goorle. Hier ligt de bloem der jongelingschap begraven: Gorlaeus, in de lente zelve des levens weggerukt, terwijl hij streefde naar de hoogste ondernemingen, (waarin) klassieke roem (te behalen valt). De dood, die aan niets verhevens een langdurig bestaan gedooft, nam hem weg van de aarde, (daar hij) een sieraad (was), dat in den hemel thuis behoorde: immers de aarde kon eene zoo groote gave niet omvatten. Die luisterrijke ziel en die hemelsche geest zocht, ontslagen van de boeien en de last des lichaams, den hemel, vanwaar zij haar zaad had ontvangen. Daar aanschouwt zij den Zoon van den eeuwigen Vader, die door Zijn dood de zonde van het mensdóm heeft geboet: Christus, wereldrechter en schenker van den vrede. Hij is (ons) heil, het toppunt van het hoogste goed, het grootste, wat onze ziel kan wenschen.)

(Vert. T. Beintema (1985): Hjr leit de blom fan de jonkheit bi'erdige: Gorlaeus, yn 'e maitiid sels fan it libben weiskuord, towylt 't er sribbene de heechste doelen, dêr't klassike rom yn to biheljen falt. De dea, dy't neat forhevens in lang bistan duldet, naem him wei fan de ierde, om't er in sieraed wie, dat yn 'e himel thús hearde: hwant de ierde koe sok in greate jefte net omfetsje. Dy glânsrike siele en dy himelske geast socht, ûntdien fan de boeijens en de lêst fan it lichem, de himel, dêr't se har sied út ûntfinzen hie. Dêrre oanskôget hja de Soan fan de ivige Heit, dy't troch Syn dea de sûnde fan it minskdom boete hat: Kristus, wrâldrjochter en skinker fan de frede. Hy is ús heil, it toppunt fan it heechste goed, it greatste, dat ús siele har winskje kin.)

SELBSTMEDIKATION IN DEN NIEDERLANDEN IM 19. JAHRHUNDERT

J.H. LIGTERINK

Selbstmedikation bedeutet das auf Initiative des Patienten beruhende Einnehmen von Arzneimitteln seiner eigenen Wahl zur Genesung oder Milderung seines Leidens. Sie bietet eine Alternative zum zwingenden Rat des autoritären Mediziners. Die Beratung durch den Apotheker wird oft als wertvoll, aber weniger autoritär eingestuft.

1975 veröffentlichte ich eine Analyse über den Anteil der Adversarien in der Gesamtrezeptur. Meine Angaben entnahm ich einem Büchlein, welches eine Sammlung der Rezepte enthielt, die der Apotheker als wichtig für seine Praxis betrachtete. Die Sammlung war repräsentativ für die Niederlande. Ich habe sie nun weiter analysiert und dabei die Zeit in Perioden von je 20 Jahren eingeteilt:

II: 1790 - 1810 V: 1850 - 1870
III: 1810 - 1830 VI: 1870 - 1890
IV: 1830 - 1850 VII: 1890 - 1910

In meiner Büchlein-Sammlung, *libri praescribendi*, zählte ich:

Perioden	II	III	IV	V	VI	VII
Gesamtzahl Rezepte	243	309	859	1391	938	1121
Pharmakotherapie-rezepte	181	237	712	862	364	759
% der Gesamtzahl	74%	77%	83%	62%	39%	68%

In der Zahl der Pharmakotherapie-rezepte (A-rezepte), sind die Veterinärrezepte nicht enthalten, diese sind jedoch in die Gruppe der Adversarien (B-Rezepte) eingegliedert.

Die A-Rezepte enthielten eine gewisse Zahl von Rezepten, bei denen das zugrundeliegenden Leiden in Lateinisch oder in der Landessprache erwähnt wurde. Offenbar handelte es sich bei diesen um Arzneimittel zur Selbstmedikation, indem der Apotheker oder sein Gehilfe direkt oder indirekt zu Rate gezogen wurden.

Dieser Hypothese folgend bestimmte ich den Anteil der Rezepte mit Indikationen für das betreffende Leiden in der gesamten A-rezeptur:

Perioden	II	III	IV	V	VI	VII
in lateinischer Sprache	35%	21%	18%	14%	15%	8%
in niederländischer "	5%	6%	5%	17%	12%	34%
mit Indikationen	40%	27%	23%	31%	27%	42%
ohne Indikationen	34%	50%	60%	31%	12%	26%
Gesamtzahl A-Rezepte	74%	77%	83%	62%	39%	68%
Adversarien	26%	23%	17%	38%	61%	32%
% A-Rezepte für Selbstmedikation	55%	35%	40%	50%	70%	65%

Dieser hohe Anteil der Selbstmedikation hängt vielleicht mit der grossen Apothekendichte in den Niederlanden zusammen, als Folge einer mangelhaften Gesetzgebung. Im Jahre 1864 war die Apothekendichte in:

Oesterreich	1 : 16'500	Frankreich	1 : 5700
Preussen	1 : 12'000	Bayern	1 : 8900
Sachsen	1 : 12'000	Niederlande	1 : 3'600

Von Anfang an wurde in der Bezeichnung der Indikationen das Lateinische von der Landessprache verdrängt, nach 1850 immer schneller. Nach 1810 nimmt die Selbstmedikation offenbar immer mehr zu. Obwohl die erwähnten Leiden nicht immer exakt den heutigenentsprachen, liessen sie sich zum Teil in Indikationsgruppen einteilen, welche ich numeriert habe:

1. Tract. digestivus	8. Wundentzündung/Traumatologie
2. Haut/Geschlechtskrankheiten	9. Infektionskrankheiten
3. Neurolog./Psychiatrie	10. Nasen/Rachenleiden
4. Tract. respiratorius	11. Augenleiden
5. Zahn-/Mundleiden	12. Rheumatismus
6. Gynäkologie/Geburtshilfe	13. Defäkationsleiden
7. Tract. circulatorius	14. Kinderkrankheiten

Weil eine rein statistische Bearbeitung nur scheinbar exakte Zahlen liefern konnte, zog ich es vor, einen Ueberblick zusammenzustellen, in dem an höchster Stelle (Platz I) diejenige Indikationsgruppe vermerkt wurde, die in der angegebenen Zeitperiode die höchste Zahl Rezepte aufwies:

Periode	II	III	IV	V	VI	VII
Platz I:	3	1	1	1	1	1
" II:	1	2	3	2	2	3
" III:	4	4	2	3	6	2
" IV:	2	5	5	7	3	4
" V:	6	3	6	6	5	5
" VI:	5	6	10	4	9	7
" VII:	7	9	4,7	8	8	8

Gruppe 1: Besonders die Indikationen "Magenkrampf, Magensäure, Magenmittel, "in geringerem Masze" Laxativa, Stopfmittel. An zweiter Stelle kommen die Wurmmittel.

Gruppe 2: deutet in erster Linie auf die Geschlechtskrankheiten Syphilis und Gonorrhoea. Daneben Parasiten wie Kopfläuse, Wanzen und Scabies. Allmählich geht die Zahl zurück, wird jedoch abgelöst durch Indikationen wie Warzen, Frost an Händen und Füßen.

Gruppe 3: Vordringlich Kopfschmerzen, dann Sedativa und Reizmittel, jedoch auch "Anti-Hysterie", Bettnässen und sogar ein einziges Aphrodisiacum.

Gruppe 4: beschränkt sich auf Husten, Schleimbildung, später auch Asthma. Schnupfen wird nie erwähnt (man weiss selber wie kurieren).

Gruppe 5: Zahnschmerzen und Mundwasser, Zahnpasta und Zahnpuuder (Mundhygiene, Kosmetika).

Gruppe 6: Geburtshilfe und Gynäkologie beschränken sich auf Menstruationstörungen und Brustentzündungen bzw. -schmerzen.

Gruppe 7: Hämorrhoiden, am Anfang Blutfluss, Wassersucht, Körperschwäche (Anämie?).

Gruppe 8: hauptsächlich Wundpflege, besonders Entzündungen, die Anzahl steigt plötzlich nach 1850 und bleibt dann konstant.

Gruppe 9: am Anfang Cholera

Gruppe 10: Rachenschmerzen und besonders Schnupfmittel, das sich aber von der Medizin in ein Genussmittel umwandelt, wie schon einiges vorher: Liköre, Süßwaren, Konserven, gewürzte Weine.

Gruppe 11: beschränkt sich auf Konjunktivitis

Gruppe 12: Gicht, Podagra, später Rheuma, Arthritis

Gruppe 13: vorwiegend Skorbut

Gruppe 14: Keuchhusten und Konvulsionen

Man bekommt den Eindruck, dass sich die Selbstmedikation auf Leiden beschränkt, deren Schwere man nicht sehen kann oder will. Man hofft, der Rat des Apothekers reiche aus. Im Apotheker findet man einen Berater, der in den möglichen Folgen der Pharmakotherapie genügend bewandert ist, um Unfällen vorzubeugen und in ernstesten Fällen den Patienten zum Arzt schickt. Diese Rolle des Apothekers wird in der Gesundheitspolitik leider öfter übersehen - auch im 19. Jahrhundert in den Niederlanden

DE LOTGEVALLEN VAN EEN APOTHEKERSLEERLING IN HET 17de-EEUWSE LEIDEN

H.A. BOSMAN-JELGERSMA

In 1681 stierf, 79 jaar oud, in het Koninklijk Paleis te Kopenhagen een man, die 17 jaar lang als gevangene van de Deense koning in de "Blauwe Toren" zijn laatste jaren had moeten slijten. Tijdens de eerste 9 jaar van zijn gevangenschap (van 1664 tot 1673) schreef hij zijn biografie. Eén van zijn zoons, die in 1673 tijdelijk te Kopenhagen verbleef, nam het gereedgekomen manuscript, dat geschreven was voor de kinderen als een blijvende herinnering aan hun vader, namelijk het dagboek van diens leven, mee. Een beschrijving waarvoor men bewondering moet hebben, daar de toen 62-jarige gevangene zich heel precies de kleinste bijzonderheden wist te herinneren. Men bedenke bovendien, dat hij in een vuil, ellendig, donker hok verbleef en verstoken was van dagboeken, brieven of andere middelen, die een hulp hadden kunnen zijn om de meer dan 50 jaren van zijn leven vast te leggen. Deze man, wiens levensbeschrijving zich bevindt in de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen¹, was Otto Sperling, in 1602 geboren te Hamburg. Als kind intelligent en leergierig, had hij reeds grote belangstelling voor de natuur, in het bijzonder voor de geneeskrachtige planten. Toen hij 18 jaar was, werd hij apothekersleerling te Leiden en tevens student in de medicijnen. In 1621, terug in zijn geboorteplaats Hamburg, bezocht hij van daaruit Denemarken, Zweden en Noorwegen. Vooral de botanie had zijn aandacht en hij maakte veel botanische excursies. In 1624 ging hij naar Italië, schreef zich voor de medische studie in aan de universiteit van Padua, waar vooral het klinisch onderwijs zijn grote belangstelling had. Hij promoveerde op 26 augustus 1627 aan deze universiteit tot "doctor philosophiae et medicinae". Hij was 25 jaar toen hij zijn studie had voltooid en behalve geneesheer, was hij apotheker, botanicus en chemicus. In de herfst van 1627 keerde hij terug naar Hamburg. De jonge doctor Sperling bleef niet lang in zijn vaderstad omdat hij via Holland, Engeland en Frankrijk naar Italië wilde, waar in Venetië zijn vriend Contarini een botanische tuin had. Het lot beschikte anders, want tijdens de overtocht naar Engeland deed een storm het schip op de kust van Noorwegen belanden en

daar eenmaal voet aan wal gezet, liet Sperling zich door vrienden overreden in dat land een medische praktijk te beginnen. Hij vestigde zich te Bergen, werd stadsgeneesheer, later ook in Kristiania, maar in 1636 verhuisde hij naar Denemarken om op het landgoed van zijn vrouw in de buurt van Roskilde, te gaan wonen. Inmiddels raakte hij bevriend met Corfitz Ulfeldt, die gehuwd was met een buitenechtelijke dochter van Koning Christiaan IV. Ulfeldt had een zeer invloedrijke positie aan het Deense hof en Sperlings verdere leven zou nauw verbonden blijven met de politieke carrière van Ulfeldt. Hij gaf zijn rustig, landelijk leven op, werd lijfarts van Ulfeldt (in 1637), botanicus van de Koning (in 1636), stadsgeneesheer van Kopenhagen (in 1639) en chemicus van de Koning (in 1648). Intussen reisde hij naar Holland, Engeland en Spanje. Zijn relatie met Ulfeldt kwam hem echter duur te staan. Hij raakte verzeild in een net van politieke intriges, zò zelfs, dat hij en Ulfeldt er in 1651 van werden beschuldigd Christiaan IV te hebben vergiftigd. Op 28 juli 1664 werd Sperling ter dood veroordeeld op beschuldiging van nauwe banden met landverrader Ulfeldt. Het doodvonnis is niet voltrokken, men zette hem in de gevangenis, waar hij zou blijven tot zijn dood in 1681.²

In de gevangenis schreef Otto Sperling zijn levensgeschiedenis. Dit biografische handschrift is al enige malen onderwerp geweest van een historische studie, maar veelal was de belangstelling gericht op de "affaire Ulfeldt". Het gedeelte dat de studietijd van Sperling beschrijft, vormt één derde van het gehele manuscript en is voor het eerst in 1920 onverkort uitgegeven door Brieger en Johnsson.³ Voor de geschiedenis van de 17de-eeuwse geneeskunde en natuurwetenschappen is juist dit deel van de biografie van groot belang. Geschreven in 17e-eeuws Duits geeft het de lezer een beeld van het studentenleven uit die tijd en dit is vooral interessant door de grote belangstelling van de schrijver voor de geneeskunde, botanie en chemie en zijn ontmoetingen met belangrijke geleerden, die hun sporen op het gebied der natuurwetenschappen hadden verdiend.

Keuze voor een opleiding te Leiden

Otto Sperlings' vader, die professor in welsprekendheid en dichtkunst aan een Hamburgs gymnasium was, meende, dat gezien de belangstelling van zijn zoon voor geneeskruiden en het apothekersvak, deze zich in die richting zou moeten gaan bekwamen. Bovendien was er aan de Nes te Hamburg sinds jaren een apotheek gevestigd, waarover de beheerder, een aangetrouwd familielid, een uiterst slecht beleid voerde. De schulden waren zò opgelopen, dat de familie Sperling een provisor had aangenomen en het scheen een goede zaak te zijner tijd de jonge Sperling deze apotheek te

laten overnemen. Vader Sperling vroeg raad aan een oud-leerling, Lucas Holstein, die in Leiden medicijnen en Griekse taalwetenschap studeerde. Holstein was bij familie in Hamburg en bracht een bezoek aan zijn gewezen leermeester. Op de vraag: "Zijn er goede apothekers in Leiden?", noemde Holstein de volgens hem meest bekende en beste: Christiaan Porret en Esaias Trelcatius. Toen Holstein terugging naar Leiden, reisde Otto Sperling met hem mee en deze liet zich aan de twee apothekers voorstellen in de hoop een plaats als leerling te krijgen. Porret had niemand nodig, maar Trelcatius wilde Sperling graag aannemen. De voorwaarden werden vastgesteld volgens welke vader Sperling jaarlijks 100 Hollandse guldens leergeld moest betalen. De jonge Sperling ging bij de apotheker in huis wonen. Hij zou zelf voor een bed dienen te zorgen en ook zou hij zelf zijn linnengoed moeten wassen. 's Avonds kreeg hij de gelegenheid gedurende een uur de academietaan te bezoeken en als er tijd over was kon hij colleges van de hoogleraren in de medicijnen volgen. In Hamburg teruggekeerd, maakte Otto zich daar gereed om definitief naar Leiden te vertrekken. Vergezeld door de zegenwensen van zijn ouders en familieleden ging hij sloop naar Amsterdam, waar hij op 12 mei 1619 arriveerde. In de stad heerste een opgewonden stemming. De volgende dag zou Johan van Oldenbarnevelt worden onthoofd en velen trokken naar Den Haag om deze gebeurtenis

afb. 1. De onthoofding van Johan van Oldenbarnevelt op 13 mei 1619. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

mee te maken. De trekschuit naar Leiden was dan ook overvol en Sperling kwam pas 's avonds laat in Leiden aan. Hij overnachtte in een herberg en ging de volgende ochtend vroeg te voet naar Den Haag. Ook hij wilde de gelegenheid niet voorbij laten gaan dit spektakel te aanschouwen. Een openbare onthoofding was een grote bezienswaardigheid. Het was een prachtige, zonnige voorjaarsdag en dit had een nóg grotere toeloop van belangstellenden tot gevolg.⁴ Men schatte het aantal toeschouwers op 3000. Toen Sperling arriveerde was de executie al voltrokken. Hij hoorde vertellen, dat sommigen dankbaar waren dat een verrader zijn verdiende loon had gekregen, terwijl anderen er schande van spraken dat een vrome, trouwe patriot was vermoord. Sperling zal niet hebben beseft dat die 13de mei 1619 een trieste dag was waarop een langdurige tragedie beëindigd werd. Om toch nog iets te bekijken in de geest van wat hij had willen zien, ging Sperling naar het Galgenveld aan de Zuidelijke oever van de Trekvlies bij Rijswijk, een driehoekig stukje land ten westen van de Laak. Daar hing het lijk van Gilles van Ledenbergh, de gewezen secretaris van de Staten van Utrecht, die een jaar eerder wegens landverraad was gearresteerd. Hij maakte in de gevangenis een einde aan zijn leven. Zijn lijk werd gekist en een jaar na zijn dood is het stoffelijk overschot met kist en al aan de galg gehangen. Vermoeid geworden bleef Sperling de nacht in Den Haag om de volgende dag naar Leiden terug te wandelen. Hij meldde zich bij Holstein, die hem bij zijn nieuwe meester, apotheker Trelcatius, bracht. Op 15 mei 1619 begon de leertijd van Otto Sperling. Twee maanden later, op 18 juli, schreef hij zich aan de Leidse universiteit in als student in de medicijnen.⁵

Leiden in de 17de eeuw

Het beeld van Leiden, zoals Ernst Brinck⁶ dit in zijn reisboek omstreeks 1606 heeft beschreven, zal ook wel zo zijn geweest, toen Sperling er studeerde. Brinck schrijft bijvoorbeeld: "Leyden is een grote schone plaisante ende volcrijcke statt, ja die populeuste naest Amsterdam".... "Daer en is geen statt in Europa, die moeglich schoner ende puntlicker straten hefft als dese".... "Die Academie is een schoon gebouw met schone ende ample auditorien".... "Hierbij staet Hortus medicorum, een schoon stuck wercks met alderley vremden cruyden".... "De wallen van deze statt zijn rondom meest met een haegdoren bepotet. Daer en is geen statt in Hollant daer meer frayer tuynen of hoven sijn als hier".

Na het beleg en ontzet in 1574 maakte Leiden een spectaculaire groei door. Was het aantal inwoners in 1574 ruim 12.000, in 1620 kon men al 44.000 ingezetenen registreren en in 1670 waren er 70.000. De Deense student Holger Jacobaeus⁷ schrijft in 1671 dat Leiden: "een centrum is van

studerenden, vol boekhandelaars, die bijna elke week in het openbaar karrenvrachten boeken verkopen, vol pharmacopoei, pigmentarii et drogistaes". Leiden werd de tweede stad van Holland en door de bloeiende lakennijverheid, de grootste "industriestad" van de Republiek. De groei van Leiden werd mede veroorzaakt door de immigratie uit het Zuiden. Na de val van Antwerpen in 1585, toen een massale emigratie van Vlamingen en Walen naar de Noordelijke Nederlanden op gang kwam, vestigden deze vluchtelingen zich vooral in de provincies Holland en Zeeland. Hierdoor werd het aantal inwoners van verschillende steden soms verdubbeld of verdrievoudigd. Niet alleen religieuze motieven speelden een rol, maar ook de ernstige economische crisis die in het Zuiden was ontstaan en waardoor men gedwongen werd elders een bestaan op te bouwen. Onder de emigranten waren geleerden, kooplieden, boekdrukkers, textielwerkers, tapijtwerkers en onderwijzers en zij brachten hun kapitaal, energie, kennis en bekwaamheid mee, waarvan het Noorden dankbaar profiteerde. Ook Leiden was een belangrijk toevluchtsoord en sedert 1575 een universiteitsstad: een intellectueel bolwerk in bevrijd gebied. Curatoren spaarden kosten noch moeite om beroemde geleerden aan te trekken, teneinde de jonge universiteit glans en glorie te verlenen. Zo wist men de botanicus Carolus Clusius en de medicus-botanicus Rembertus Dodonaeus, beiden afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden, aan de universiteit te verbinden. In 1587 waren van de 14 hoogleraren er 7 uit het Zuiden afkomstig. In 1583 had de bekende Antwerpse boekdrukker Christoffel Plantijn zich al in Leiden gevestigd. Hij was een zakenman met een vooruitziende blik, die er rekening mee hield dat Antwerpen vroeg of laat voor de Spanjaarden zou vallen. Plantijn opende aan de Breestraat in Leiden de "Officina Plantiniana". Dit werd de drukkerij van de universiteit en tevens de eerste wetenschappelijke uitgeverij en boekhandel in de Noordelijke Nederlanden. Plantijn, die na de val van Antwerpen terugkeerde naar zijn vaderstad, werd later opgevolgd door zijn schoonzoon Frans van Ravelingen en de vele uitgaven die in zijn bedrijf het licht zagen, geven een goed beeld van de wetenschappelijke activiteiten in het 17de-eeuwse Leiden. Toch verliep de integratie van Zuidnederlanders in de universitaire wereld, niet gemakkelijk. De aanpassing bleek vaak moeilijk, waarschijnlijk door het verschil in levenshouding en stijl. De vluchtelingen waren bovendien van allerlei gezindten en de Walen vormden, ook al door de taal, een aparte groep, die een sterke verbondenheid en geloofsijver vertoonde: de Waalse Gemeente.

Tijdens het beleg in 1574 waren er in Leiden 5 apothekers gevestigd.⁸ Volgens de volkstelling van 1581 waren er 4 en bovendien waren er 3 doktoren, 8 chirurgijns en 3 vroedvrouwen in de volksgezondheid werkzaam. Tussen 1580 en 1610 verdubbelde het aantal inwoners en het aantal apo-

thekers nam toe tot ongeveer 10. Het is niet exact na te gaan hoeveel er precies waren, want er bestond nog geen beroepsorganisatie. Later, in 1661, toen er meer apothekers gevestigd waren, werd een Collegium Pharmaceuticum opgericht, waarin zij werden opgenomen en geregistreerd. Vóór 1661 behoorden de apothekers tot de heterogene groep van het gilde der "Cruydeniers en Vettewariers". De apothekersopleiding werd geheel bepaald door het gildewezen, dat wil zeggen, een "leerling" moest bij een "meesterapotheker" het vak leren. Veelal woonde de leerjongen in het huis van de leermeester en er waren voorwaarden overeengekomen hoe die opleiding zou plaats vinden. Pas na de instelling van een Collegium Pharmaceuticum werd het beter geregeld en vastgelegd in een Ordonnantie.⁹ In ieder geval was het noodzakelijk dat een leerling goed op de hoogte was van het Latijn.

De Zuidnederlandse immigratie bleek ook haar invloed te hebben op de farmacie, want in 1610 was van de Leidse apothekers bijna de helft emigrant, of een nakomeling daarvan. Toen Otto Sperling in 1619 in Leiden kwam, waren Christiaan Porret en Esaias Trelcatius de meest bekende Leidse apothekers en zij waren beiden van Zuidnederlandse afkomst.

Christiaan Porret (1554-1627)

Christiaan Porret¹⁰ was de zoon van de Parijse apotheker Pierre Porret. Ook Christiaan werd apotheker en hij ging naar het Noordfranse plaatsje Bailleul, waaruit hij later, tijdens de Spaanse troebelen verbannen werd. Uitgeweken naar Antwerpen, is hij waarschijnlijk opgenomen in de familiekring van Christoffel Plantijn, de bekende boekdrukker. Plantijn was zó hecht bevriend met Pierre Porret, dat deze, die in Parijs een agentschap van boeken uit de Plantijnse drukkerij beheerde, hem in brieven "mon frère" noemde. De twee mannen gingen hun hele leven als broers met elkaar om. Christiaan Porret noemde Plantijn in brieven "mon très honoré oncle" en ondertekende met "votre neveu", hoewel hij dus in het geheel geen familie was van Plantijn. Voor buitenstaanders was deze situatie niet geheel duidelijk. Dit blijkt, als men de brief leest, die Dodonaeus in 1583 uit Leiden naar zijn Haarlemse vriend Burmania stuurt. Hij schrijft hierin over zijn komst naar Leiden, waar de toen 65-jarige medicus door Curatoren van de universiteit was benoemd "tot ord. prof. der medicijnen, om deze en ook de physica te onderwijzen". Hij reisde van Antwerpen naar Leiden in het gezelschap van, zoals hij schrijft: onze apotheker, die hier een winkel heeft geopend, de kleinzoon van Plantijn. Dit was Christiaan Porret, die op 15 december 1582 als Leids poorter werd ingeschreven en op diezelfde dag tekende Dodonaeus zijn "acte van aanneming". Porret kocht het huis "De

Drie Coningen” in de Maarsmanssteeg¹¹, waarin de voorganger van Plantijn, de in 1580 overleden academiedrukker Willem Silvius zijn bedrijf had en waarin nu de apotheek van Porret werd gevestigd.

Porret werd te Leiden een vooraanstaand apotheker. Hij had veel goede vrienden onder Zuidnederlanders, zoals de hoogleraren Justus Lipsius en Frans van Ravelingen, die behalve hoogleraar ook academiedrukker werd nadat Plantijn in 1585 weer was teruggekeerd naar Antwerpen. Toen Porret in 1587 in ondertrouw¹² ging met een Leids meisje, Baeffgen Jacobsdr van Berckel, traden de beide schoonzons van Plantijn, Frans van Ravelingen en Frans Spierinck als getuigen op en zij worden in de acte “neven” van Porret genoemd. De grote kennis en veelzijdige belangstelling van Porret brachten hem ook in contact met tal van botanisch geïnteresseerden. Niemand minder dan de grote Clusius, die in 1592 aan de Leidse universiteit was benoemd, zou in zijn werken herhaalde malen melding maken van bijzondere gewassen die hij had gezien in de “hof” van Porret, die hij noemt “de nauwgezette, geleerde apotheker”. Die “hof” was gelegen aan de Donkere Gracht, de latere Volmolengracht.¹³ Hoewel de huisvesting van de bevolking steeds meer grond opeiste voor huizenbouw, bleef er binnen de stadsmuren toch nog lang plaats voor boomgaarden, moestuinen en agrarische bedrijfjes. Ook apothekers hadden er hun kruidentuinen om daarin hun plantaardige grondstoffen te kunnen kweken. Dat gaf hen de meeste zekerheid over de kwaliteit van die grondstoffen. Want voor het aanschaffen daarvan waren zij dikwijls afhankelijk van jaarmarkten en reizende kooplieden die niet altijd de beste en meest betrouwbare koopwaar aanboden. In de apothekerstuin konden leerlingen onderricht krijgen in de botanie en dat was heel belangrijk, want in die tijd was minstens 80% van de verwerkte grondstoffen van plantaardige oorsprong. Porret had bij zijn apotheek in de Maarsmanssteeg ook een “Kabinet van Sonderlingheden ofte Rariteyten ende uytgelesen sinnelickheden”. Een verzameling die na zijn overlijden in 1627 werd geveild en waarvan de catalogus bewaard is gebleven¹⁴. Daarin zijn bijna 720 verschillende voorwerpen beschreven. In de 17de en 18de eeuw kwam het verzamelen van naturaliën veel voor, mede doordat men dikwijls verre reizen naar vreemde werelddelen ondernam. Dankzij relaties met hen, die met de schepen in het vaderland terugkeerden, kon een verzameling van de meest exotische rariteiten worden aangelegd. Naturaliënverzamelingen van de Amsterdamse apothekers Albertus Seba en Jan Jacobsz Swammerdam waren beroemd. Ook de collectie van Christiaan Porret was het aanzien zeker waard. Ze bevatte voorwerpen van Oostindische en Amerikaanse herkomst, wapens, mineralen, albums met tekeningen van vruchten, bloemen en kruiden. Rembrandt zou belangstelling voor deze verzameling gehad hebben. Er is een suggestieve

overeenkomst tussen voorwerpen die tijdens de veiling van de verzameling van Porret verkocht werden en de lijst van bezittingen van Rembrandt die dateert van 1656. Dit is een speculatie, maar het zou interessant zijn dit nader te onderzoeken.

CATALOGVS

Of

REGISTER

Van de

SONDERLING-HEDEN of RARITEYTEN

Ende

WTGELESEN SINNELICKHEDEN

Van Indiaensche ende ander wehemsche Zee-Hoeyng/
Schelpen/ Eerd ende Zeegetwassen/ Mineralen/ ende oock vyzemide
Gedierten; nitsgaders eenighe constichlyck ghemaeete
handwercken ende schilderijen/

Die CHRISTIAEN PORRETT, wijsen Apoteker/
in zijn CVNSTCAMER vergadert had.

Welcher verrooping by wtroep openbaerlyck gheschieden sal tot
Leyden ten huysse van den selven Porret inde Waeromansstege/
daer de D'ij Coninghen wisten/den 28. Maert/1628.

GEDRVCT TOT LEYDEN,

By Jan Claesz. van Doorp/ inde vergulde Don/ Anno 1628.

RIJKS
MUSEUM

afb. 2. Titelpagina van de veilingcatalogus van de verzameling van Christiaan Porret, 1628.

Esaias Trelcatius (1591-1650)

Esaias Trelcatius was de zoon van Lucas Trelcatius (1542-1602). Deze was in Rijssel, Gent en Brussel predikant van de Waalse kerk geweest en vluchtte in 1585 van Antwerpen naar Leiden. Hier werd hij wederom predikant van de Waalse gemeente en bekleedde vanaf 1587 een leerstoel in de godgeleerdheid. Hij stierf in 1602 aan de pest. Zijn zoon Lucas Jr (1573-1607) volgde hem als hoogleraar op. Zijn jongste zoon Esaias, in 1591 te Leiden geboren, was ook bestemd voor een theologische opleiding. Ingeschreven aan de Leidse universiteit als student in de letteren (in 1607) en de filosofie (in 1611), bezocht hij van 1611 tot september 1612 het Waals College te Leiden.¹⁵ Hij had veel moeite met de Franse taal en twijfelde bovendien sterk of hij wel predikant wilde worden. Zijn studieresultaten waren slecht, zodat hij het advies kreeg de studie in de theologie te beëindigen. De synode van de Waalse kerk was nog steeds zeer erkentelijk voor wat “wijlen zijn vader en broer” voor de Waalse gemeente hadden gedaan en schonk Esaias het niet geringe bedrag van 43 ponden uit een legaat van Claude de Visque, teneinde hem de gelegenheid te geven iets nieuws te beginnen. Hij ging zeer waarschijnlijk in de leer bij een apotheker, want in 1617 is hij als apotheker gevestigd aan de Oude Rijn (gedeelte Burchtstreng).

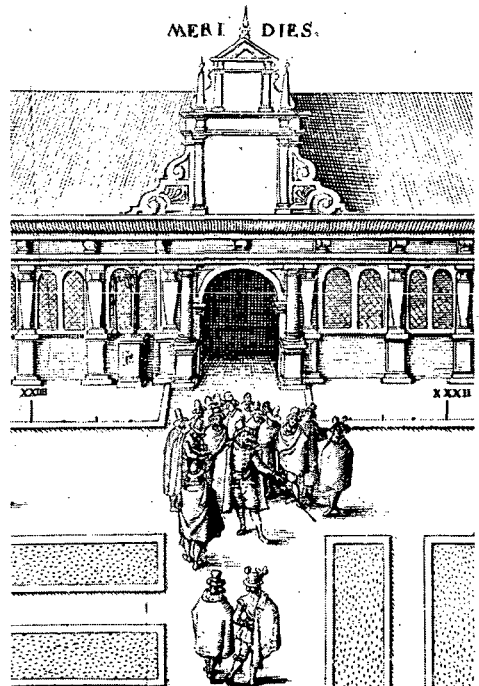
Volgens het Album Studiosorum woonden in de jaren 1617, 1618 en 1619 studenten in huis bij apotheker Trelcatius.¹⁶ In 1615 was Trelcatius in het huwelijk getreden met een Delfts meisje, Catharina Jans van der Burch.¹⁷ Hij bezat een apotheek en was bovendien geneesheer, want hij bezocht patiënten in de stad en behandelde hen, hoewel hij daarvoor niet universitair was opgeleid. Het is best mogelijk, dat hij permissie had om dit te doen. Een Leidse keur uit 1553 stond al toe, dat de geneeskundige praktijk mocht worden uitgeoefend door degenen die “bij gerechte van nyeus toegelaten ende gheadmitteerd zullen zijn”, ondanks dat zij “gheen in eenighe gheapprobeerde universiteyt doctoior of licentiaet in medicinen sijn”. Op een attest, waarin men ervaren genoeg bevonden werd om te practiseren in de geneeskunde kon vergunning worden verleend om in Leiden als “meester-medicijn” op te treden.¹⁸ Waarschijnlijk heeft Esaias Trelcatius deze toestemming gekregen, hoewel dit nog niet uit de archiefstukken is gebleken. Wèl staat vast dat Trelcatius op 13 maart 1621 aan de Franeker universiteit tot “doctor medicinae” promoveerde.¹⁹ Sindsdien oefende hij in Leiden uitsluitend de medische praktijk uit en woonde aan de Breestraat. Hij werd benoemd tot stadsgeneesheer en, samen met de andere stadsmedicus werd hij op 8 november 1640 aangewezen tot “Bediening van het Collegium Practicum Medicum”.²⁰ Dit Collegium was in 1636 ingesteld om de studenten gelegenheid te geven zich in de praktijk te bekwa-

men. Daartoe gaven twee hoogleraren in de geneeskunde klinisch onderwijs aan het ziekbed. Zij werden daarin bijgestaan door twee stadsdoktoren en een chirurgijn. Deze praktische lessen vonden plaats in het Caecilia-Gasthuis.

Esaias Trelcatius stierf op 24 januari 1650 en werd in de Leidse Pieterskerk begraven.²¹

De leertijd van Otto Sperling in Leiden

Op 15 mei 1619 begon in de apotheek van Esaias Trelcatius de leertijd van Otto Sperling. Hij vond zijn meester zeer vriendelijk, en deze had zich, omdat hij geen knecht had, erg op de komst van Sperling verheugd. Trelcatius gaf uitstekend onderwijs en de gesprekken over het apothekersvak tussen meester en leerling werden veelal in het Latijn gevoerd. Over Trelcatius' echtgenote was Sperling minder goed te spreken. "Zij is een boze adder, zelfs voor haar man en kleine dochtertje", zo schrijft hij, "zij scheidte er een kwaadaardig genoegen in mij op te dragen, de kakstoel van het kind in het water van de Rijn, die voor de huisdeur stroomde, uit te spoelen. Werk, dat toch door de dienstbode moet worden gedaan". Maar zijn meester had niet de moed hier iets over te zeggen. In zijn werk had Sperling veel plezier en hij kreeg steeds meer kennis en vaardigheid van de praktijk.

afb. 3. Detail van de plattegrond van de Hortus uit de plantencatalogus van P. Pauw, 1601.

Wanneer hij even de tijd had, verdiepte hij zich in boeken over geneeskunde, die zijn vader hem had meegegeven. Hij vond het ook plezierig elke dag met een bootje naar de buiten de stad gelegen apothekerstuin van Trelcatius te gaan om daar de geneeskrachtige kruiden, die in recepten moesten worden verwerkt te gaan plukken. Hij kon de planten gemakkelijk herkennen en wist ook alle namen ervan, want hij had zich immers van jongs af aan verdiept in de botanie. Daarom had hij eigenlijk liever bij Porret willen werken, want die had een tuin met de zeldzaamste gewassen en, zo schrijft hij: “Porret was in Leiden de belangrijkste apotheker, een man met een grote ervaring op het gebied van de meest exotische naturalia en bovendien zeer welgesteld.” Sperling ging ook vaak naar de Academie-tuin, waar kruiden werden getoond door Everard Vorstius, de bestuurder van de “kruidhof”, die ook hoogleraar in de geneeskunde, natuurkunde en kruidkunde was. Helaas was Sperling maar zelden in de gelegenheid de “Medicorum Lectiones”, de colleges voor de medische studenten te volgen. In de apotheek was altijd veel werk en daar kwam bij, dat Trelcatius nog al eens weg was om zijn patiënten te bezoeken en hij liet dan alles over aan zijn leerling. Hij had wel gezien, dat Sperling veel werk kon verzetten en bovendien goed en betrouwbaar recepteerde.

Sperling beschrijft een merkwaardig voorval, dat hem bij het bereiden van een geneesmiddel overkwam: “Het gebeurde op een dag, dat ik een recept wilde maken, waarvan de grondstoffen eerst moesten worden fijnge-stampt en gezeefd. Daaronder was het geneesmiddel Coloquint, waarvan de werking mij toen geheel onbekend was. De volgende nacht verloor ik in mijn slaap veel bloed uit neus, oren en mond en ’s ochtends was mijn hoofdkussen helemaal met bloed besmeurd. Toen ik opstond, had ik pijn in mijn anus en op de pot verloor ik bloed. Ik vertelde mijn meester wat er met mij aan de hand was. Hij zei me, dat het van de Coloquint kwam die ik de vorige dag had gestampt, waardoor ik te veel van het fijne stof had inge-ademd. Hij vertelde mij over de werking van de Coloquint, die de aderen opende en gaf me de raad voortaan bij het fijnmaken van deze grondstof verder van de vizel te gaan staan en vooral met mijn neus niet te dicht er bij. Naderhand leerde ik van anderen, iets wat mijn meester niet wist, namelijk, dat men bij het fijnmaken van Coloquint altijd een leren zak voor de mond moet binden. De pijn aan mijn anus ging echter niet weg maar werd dagelijks erger, ik kon bijna niet meer staan of zitten en, hoewel ik mij schaamde erover te praten, werd ik wel gedwongen om het aan mijn meester te zeggen. Waarop hij mij antwoordde dat het Haemorrhoiden ofwel gulden aderen waren, die zich hadden geopend en hij gaf me een vloeistof die ik lauw moest aanbrengen op de pijnlijke plaats met een linnen doek. De pijnen verdwenen snel, maar de Haemorrhoiden bleven nog drie weken

lang vloeien, niet heel erg, maar toch verloor ik aan krachten. Nog jaren lang hebben altijd omstreeks dezelfde periode, de gulden aderen zich vanzelf geopend, zonder dat ik daarbij bijzonder veel pijn had. Na deze geschiedenis met de Coloquint kreeg ik weer plezier in mijn werk en ik trachtte steeds mijn kennis hierover te vergroten”.

Het recept met de Coloquint

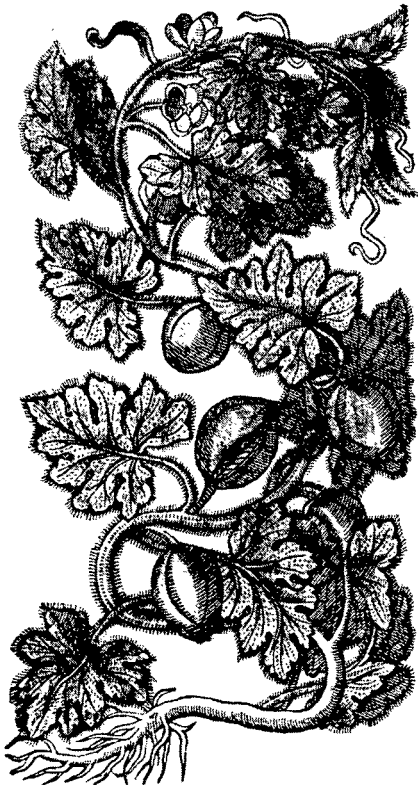
Het relaas van de jonge apothekersleerling vraagt om een nadere toelichting. Men moet zich realiseren dat, toen Otto Sperling het apothekersvak leerde, het bereiden van geneesmiddelen zeer tijdrovend en arbeidsintensief was. Een recept, samengesteld uit 15 tot 30 verschillende bestanddelen was bepaald geen uitzondering. De benodigde grondstoffen moesten dikwijls van verre komen, hetgeen soms een probleem was, vandaar dat zo mogelijk, zelf gekweekte kruiden uit de eigen apothekerstuin kwamen. Sperling ging bijna dagelijks naar de tuin om kruiden te halen, die echter niet altijd meteen in de receptuur werden gebruikt. In het voorschriftenboek uit 1614, de “Leyds-Man der Medicynen”, worden in het gedeelte

afb. 4. Titelpagina van de Leyds-Man der Medicynen.

over de “Dagelyckse Apothekers-Wercken”, richtlijnen gegeven, welke maanden, dagen of zelfs uren van de dag het meest geschikt zijn om kruiden te oogsten, te drogen en te verwerken. Soms moesten vers geplukte gewassen meteen verwerkt worden, of anders dienden ze eerst zorgvuldig te worden gedroogd. Meestal moesten dan de materialen tot een zekere graad van fijnheid gebracht worden. Daarvoor werd een vijzel gebruikt en hierin werden de grondstoffen “gestampt” of “gestoten”. Een tijdrovende en zware arbeid, die meestal door de apothekersleerling werd verricht. Vijzels waren er in alle maten en de grote exemplaren stonden op een voetstuk van hout of steen. Bronzen en koperen vijzels met ijzeren stampers dienden voor de drogerijen, terwijl marmere of stenen vijzels met houten stampers werden gebruikt voor verse bloemen, kruiden en wortels. Om het stuiven tegen te gaan hadden sommige vijzels een deksel, waarin een opening voor de stamper. Met behulp van voorschriftenboeken konden recepten die de doktoren voorschreven, worden bereid. Elke apotheker en geneesheer had zijn voorkeur voor een bepaald receptenboek of had eigen preparaten samengesteld.

Coloquintida.

*afb. 5. De Coloquint, afgebeeld in
Cruydenboeck van Rembertus
Dodonaeus.*

Zo kon het dus gebeuren dat een bepaald medicament in de verschillende apotheken op een geheel andere manier werd klaargemaakt. Elke bereiding vereiste diverse handelingen, want behalve het fijnstampen der ingrediënten kon daar nog een heel skala van bewerkingen op volgen, zoals zeven, uitpersen, extraheren, smelten, sublimeren, koken en destilleren, waardoor het praktisch apothekersberoep meer een "kunst" was dan een "kunde".

Daar grondstoffen veelal van elders kwamen, was het voor de apothekers moeilijk de kwaliteit ervan te beoordelen. Daarom voorzag het in 1554 verschenen "Cruydenboeck" van Rembertus Dodonaeus (1517-1585) in een grote behoefte. Hierin werd voor het eerst een uitvoerige beschrijving gegeven van de eisen waaraan een "opregt simplex" moest voldoen, zoals herkomst, inzameling, bewaring, geur, smaak en kleur van de geneeskrachtige grondstof. Dat dit "Cruydenboeck" niet in het Latijn, maar in de "ghemeyne Neerduytsche tale" was geschreven, maakte het raadplegen ervan eenvoudig. Want hoewel apothekers en hun leerlingen Latijn moesten kennen, gaf dit in de praktijk wel eens problemen.

De verschijnselen die Sperling beschreef, ontstonden na het fijnstampen van de "Coloquint-appel". Dit is de vrucht van de *Citrullus colocynthis*, behorende tot de Cucurbitaceae, de Komkommerachtigen en deze heeft een sterk laxerende werking. De vruchten hebben de grootte van een Oranjeappel en worden alleen rijp in warme streken als Zuid-Italië, Spanje, Griekenland en Syrië. Ze werden geplukt, geschild, gedroogd en verhandeld, ook naar de Nederlanden. Deze zeer bittere vrucht werd zelden als purgeermiddel gebruikt, omdat de ingewanden er ernstig beschadigd door konden worden. Munting²² schrijft zelfs: "Alleenlijk de reuk daar van zommige menschen het Ligchaam opend, en der Vrouwen Maandstonden verwekt, Zoo geweldig is hare kracht". Ook Dodonaeus²³ waarschuwt voor: "De seer gheweldighe suyvermakende ende van beneden afiaeghende oft purgerende kracht"...."die verweckt seer sterckelijck tot camerganck ende treckt af taeye fluymen, geele cholerijcke vochticheyt, ende slijmachtighe stinckende vuylicheden ende somtyts oock bloet als zij te veel inghenomen wordt". Deze gevaarlijke eigenschappen waren reeds lang bekend, vandaar, dat de Arabieren voor het in recepten verwerken van Coloquint al aanwijzingen geven om het risico te verkleinen. De Arabische medicus Mesue²⁴ stelde een preparaat samen waarin Coloquint met een slijm van *Tragacanth*, Arabische Gom en/of *Mastix* tot een deeg werd gemaakt, waaruit men platte koekjes, de zgn. "Trochisci" vormde, die werden gedroogd. Dit preparaat zou eeuwenlang in de voorschriftenboeken worden opgenomen als: "Trochisci Alhandal D. Mesue". Ook Dodonaeus²⁵ vermeldt dit: "Tot dat merch van Coloquintida salmen nemen Gumme Tragachanti ende

Mastix ende die 't samen met Huenich vermenghen ende daer trochiscen af maken diemen in die medicijnen ghebruycken sal". Hij verklaart de werking van de koekjes als volgt: "Om de Coloquintida eensdeels te beteren oft te temmen, dat sy den mensche niet schadelijck en valle, salmen haer sterckheydt bedwingen ende matigen, mits daer iets taeyes ende lijmachtighs by doende: want daer door wordt haer hinderlijcke ende eyghentheydt wat verduystert; ende midts dat sij wat haestelijcker door de darmen glijdt ende bijnae doorslibbert oft rasselijck doorvoert, daerom doet sy de selve min letsel, ende en quetst oft en schrabtse niet soo seer". De koekjes waren gemakkelijk in de receptuur te verwerken en het fijnmaken en zeven tot een poeder leverde weinig problemen op. Tóch was het soms nodig de Coloquint als zodanig te gebruiken, bijvoorbeeld in afkooksels voor clysmas. Om dan het gevaar van het fijnstampen te vermijden werd aangeraden²⁶: "Stampt dien in den Koperen Vyzel, besprengende zomtjids dezelve met zo veel druppelen versche Olie van zoete Amandelen, als noodig zy, om die zonder veel te stuiven, tot fijn Poeyer te brengen, en behoorelyk te siften". Maar eerst moest de Coloquintappel met een schaar heel klein worden geknipt.

Het is dus duidelijk dat toen Sperling Coloquint in de receptuur gebruikte, er voldoende informatie was over de gevaarlijke werking en de voorzorgen die men in de apotheek moest nemen om ernstige lichamelijke verschijnselen te voorkomen. Zowel het "Cruydeboek" van Dodonaeus, in nieuwe bewerking uitgegeven in 1618 en het "Dispensatorium" van Valerius Cordus, dat in 1546 te Neurenberg was verschenen en een in de Nederlanden veel gebruikt voorschriftenboek was, waarschuwd tegen het gevaar. In dit "Dispensatorium" kon men ook het recept van de "Trochisci Alhandal D. Mesue" vinden. Bovendien verscheen in Amsterdam in 1614 van het "Dispensatorium" een uitgave in de landstaal onder de titel "Leyds-Man der Medicynen". De ernstige bloedingen die Sperling kreeg, zouden niet zijn opgetreden als hij deze wetenschap had benut.

Hij beschrijft tevens, dat zijn "Haemorrhoides ofwel Gulden Aderen" zich hadden geopend. De "Gulde Ader" was de "speenader", in het Latijn "Haemorrhoids" genoemd, die als volgt wordt beschreven²⁷: "Is de binnenste kromme ader in de endeldarm, welkers takken door de konst, zowel als door de natuur dikwijls geopent worden". Bloedingen kunnen worden veroorzaakt door: "Alles wat de takken der bloedvaten kan doen uitzetten en met bloed opvullen, zoals eene te groote Laxitas of herhaalde purgation", en dit laatste veroorzaakte dus bloedingen bij Sperling: het drastisch werkende laxans Coloquint.

Zijn laatste studiejaar te Leiden

Toen zijn leertijd in de apotheek voorbij was, nam Sperling afscheid van zijn meester Trelcatius en verzocht zijn ouders of hij nog een jaar in Leiden mocht blijven om zich verder in de medische studie te bekwamen. Zijn verzoek werd ingewilligd, daar zijn onmiddellijke terugkeer naar Hamburg niet noodzakelijk was. Hij was genoodzaakt in Leiden elders onderdak te zoeken en kwam eerst in huis bij de boekdrukker Jacob Marci, later bij een kousenmaker. Hij begon ernst te maken met zijn medische studie, volgde colleges bij de hoogleraren Bontius, Heurnius, Vorstius en probeerde zoveel hij kon naar de Hortus te gaan. Vorstius, de bestuurder van deze plantentuin, waardeerde Sperlings' vlijt, belangstelling en kennis der kruiden en gaf hem toestemming te allen tijde de Hortus te bezoeken. Tegen betaling van een klein bedrag mocht Sperling planten verzamelen, die hij droogde voor zijn herbarium. Ook kon hij, zo vaak hij wilde studeren in de Bibliotheek van de universiteit.

De faculteit der geneeskunde²⁸ telde in die jaren een viertal hoogleraren en het onderwijs was geheel gestoeld op de klassieke schrijvers als Hippocrates, Galenus en Dioscorides. De lessen waren voornamelijk theoretisch, hoewel de anatomie (in het *Theatrum anatomicum*) en de botanie (in de *Hortus botanicus*) voor een deel als aanschouwelijk onderwijs werden gegeven. Sperling had veel interesse voor de anatomie en hij trachtte altijd een plaats vooraan te bemachtigen om de secties goed te kunnen zien. Hij volgde tevens de anatomische lessen van Adrianus van Valckenburg, die een veel beter docent was dan Heurnius, maar helaas niet kon beschikken over lijken van mensen en daarom ontleedde hij honden- en kattencadavers. Daarnaast volgde Sperling voordrachten over filosofie, logica, rhetorica en fysica. Hij werkte dus hard, maar in de winter van 1620/'21 had hij gezondheidsmoeilijkheden. Hij kreeg pleuritis en bovendien een hardnekkige verstopping, waartegen herhaald toegediende clysmas niet hielpen. Daar ook inwendige purgeermiddelen geen succes hadden, adviseerde één van zijn studievrienden hem eens een pijp tabak te roken, wat goed zou zijn voor de gezondheid. Sperling deed dit en ging hierna hevig braken en purgeren. Hij voelde zich, zoals hij schrijft, daarna als herboren en beschouwde sindsdien tabak als een medicijn met wonderbaarlijke geneeskracht. Hij werd een regelmatig roker en, zo vermeldt hij: "door mijn onwetendheid werd dit heilzame gebruik bij mij tot een misbruik en een slechte gewoonte". Tabak²⁹, die in Europa aanvankelijk als geneesmiddel werd aangeprezen, kwam omstreeks 1600 in zwang als genotmiddel. Dit gebruik van tabak werd overgenomen van kolonisten en zeelieden. In 1622 verscheen te Leiden het werk van Dr Johannes Neander uit Bremen: "Tabaco-

logia". Hierin is een brief opgenomen, die de Delftse medicus Willem van der Meer aan Neander schreef over zijn ervaring met het roken van tabak. Als Leids student zag hij in 1590 Franse en Engelse studenten roken en toen hij dit ook probeerde was het hem buitengewoon slecht gekomen. Ook Sperling deed zo'n ervaring op, maar heeft daarna het genot ervan leren kennen.

In 1621 kregen de Leidse medische studenten nog geen klinisch onderwijs aan het ziekbed.³⁰ Dat werd pas in 1636 mogelijk, door de instelling van het "Collegium Practico Medicum". Toch heeft Otto Sperling die kans wel gehad door zijn goede relaties met Henricus Florentius, die in opdracht van de universiteit aan studenten praktische oefeningen in de anatomie gaf. Florentius was ook geneesheer van het gasthuis en Sperling mocht regelmatig met hem mee om de zieken daar te bezoeken. Hier leerde hij veel over ziekten en geneesmiddelen die men daartegen voorschreef, waarbij het hem vooral opviel, hoe groot het verschil was tussen theorie en praktijk. Tijdens Sperlings' studietijd werd de scheikunde niet gedoceerd. De "iatrochemie of chemiatrie", het genezen van ziekten met chemische middelen was wel in opkomst, maar pas tijdens het professoraat van Franciscus de le Boë Sylvius, die in 1658 tot hoogleraar werd benoemd, zou deze stroming haar hoogtepunt bereiken. Sylvius heeft als eerste bij het medisch onderwijs ook de scheikunde betrokken, omdat hij een groot voorstander was van het iatrochemische systeem. Sperling begon zich al in 1621 te verdiepen in de chemie en hij zocht contact met Doctor Werckhorst. Deze had een laboratorium en hij onderwees Sperling in de nieuwe wetenschap. Sperling liet zelfs op zijn kamer een destilleeroven plaatsen, teneinde experimenten uit te voeren. Hij had in Leiden veel studievrienden, waaronder landgenoten, die evenals hijzelf een veelzijdige belangstelling hadden, ook buiten hun studievak. Dit gaf dikwijls aanleiding tot levendige en leerrijke disputen, die vaak werden geleid door geleerden als Everard Vorstius en Henricus Reinari.³¹ Reinari had contact gezocht met Sperling omdat hij wist dat deze in het bezit was van een Galileïsche Thermoscoop, een instrument om de lichaamswarmte te meten. De lichaamstemperatuur was een belangrijk diagnostisch gegeven, omdat men daarnaast alleen de urine kon bekijken en de pols voelen om tot een diagnose te komen. Galileo Galilei (1564-1642) ontwierp dit instrument, dat weliswaar langzaam werkte en onnauwkeurig was, maar men zou hem in feite als de uitvinder van de thermometer kunnen beschouwen. Sperling en Reinari die goed bevriend waren discussierden veel over het werkingsprincipe van dit instrument.

Zoals gezegd, had Sperling ook veel belangstelling voor de anatomie en hij oefende zich op zijn kamer of met vrienden ergens buiten in het ontleden, zoals hij schrijft "in de tuin van mijn oude hospes", misschien was

dat de apothekerstuin van Trelcatius. Hij kreeg steeds meer belangstelling voor de heilkunde en raakte bevriend met een Duitser, Matthias Berger, die woonde bij een chirurgijn-breukmeester, wiens patiënten zij mochten bezoeken.

Sperling zou niet lang meer in Leiden blijven. In het voorjaar van 1621 stuurde zijn vader hem geld om een tocht door de Zuidelijke Nederlanden te maken. In gezelschap van zijn landgenoot Mathias Levius, een juridisch student, bezocht hij Antwerpen, Mechelen, Lier, Leuven, Gent en Brugge. De twee studenten lieten geen gelegenheid voorbijgaan om kloosters, kerken, kastelen, botanische tuinen en bibliotheken te bezichtigen en het gelukte hen bovendien in contact te komen met bekende geleerden en kunstenaars. Zo ontmoetten zij in Antwerpen de rechtsgeleerde Hugo de Groot, die juist ontvlucht was uit Loevestein. Ook bezochten zij de beroemde schilder Rubens in zijn atelier.

Via Vlissingen, Middelburg, Dordrecht en Rotterdam kwam het tweetal weer in Leiden. Sperling begon toen voorbereidingen te treffen voor zijn terugreis naar Hamburg. Hij verlangde ernaar zijn ouders terug te zien. Na het afscheid van zijn vele vrienden, nam hij de trekschuit naar Amsterdam, waar hij nog de medicus-apotheker Outgaert Cluyt³² bezocht. De vriendschapsband die Cluyt en Sperling verbond is wellicht geboren uit hun gemeenschappelijke interesse voor de botanie. Daarna ging Sperling naar Enkhuizen, van waaruit de boot naar Hamburg vertrok. Voor hij aan boord ging, bezocht hij nog de stadsgeneesheer Bernardus Paludanus, om diens beroemde naturaliënkabinet te bewonderen. Drie dagen later zette hij voet aan wal in Hamburg, waar hij zijn ouders, broers en zusters in goede gezondheid aantrof. Vanzelfsprekend wilde zijn vader alles horen over de studietijd en de reis door Brabant, Vlaanderen en Zeeland. Otto heeft hem zijn aantekeningen, gedroogde kruiden en andere herinneringen laten zien. Zo zal vader Sperling er wel van overtuigd zijn geraakt dat de kosten aan de studie van zijn zoon besteed, niet voor niets waren geweest.

NOTEN

1. Kopenhagen, Det Kongelige Bibliothek, Gl.k.Samf. 3094, 4°.
2. W. Wuttke, *Otto Sperlings Animadversiones in Scribonium et notas Johannes Rhodii*. (Tubingen 1974).
3. W.G. Brieger en J.W.S. Johnsson, *Otto Sperlings Studienjahre*. (Kopenhagen 1920).
4. J. den Tex, *Oldenbarnevelt*. III, (Haarlem 1966) 744.
5. Leiden, Universiteitsbibl. Archief Senaat en Faculteit (ASF), Nr. 8, *Album Studiosorum* 18 juli 1619: "Otto Sperlingius, Hamburgensis, Stud. med. Ann. 18, apud Esaiam Trelcatius".
6. M. van Wije, "Leiden in het begin der 17e eeuw", *Leids Jaarboekje*, 20 (1925-1926) 17-26.
7. J.I.H. Mendels, "Holger Jacobaeus' reizen in Holland", *Ned. Tijdschr. v. Geneeskunde*, 82 (1938) 4333-4347.
8. D.E.H. de Boer en R.C.J. van Maanen, *De volkstelling van 1574*. (Leiden 1986) 31,42 en 65.
9. P. van der Wielen, "Leiden en de Pharmacie", *Pharmaceutisch Weekblad*, 63 (1926) 738-772.
10. H.A. Bosman-Jelgersma, "Dodoens en de farmacie", *Handel. v.d. Kon. Kring v. Oudheidk. Lett. en Kunst van Mechelen*. 89 (1986) 137-139.
11. J.G.C.A. Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkoopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630*. (Nieuwkoop 1974) 1570-1630.
12. GAL, Kerkelijke Ondertrouw LdB. fol. 189vo. "Chr. Porreth geboren te Parijs trouwt op 30 december 1587 met Baeffgen Jacobsdr geb. te Leiden. Geass. François Raphelengius zijn neef en Frans Spierinck mede zijn cousijn".
13. GAL, SA II inv. nr 5113 *Grachtenboek* 1583-1589. Hierin nr. XXXI: Die nieuwe Volmolen-graft.
14. E.W. Moes, "De Sonderling-heden oft rariteyten ende wtgelesen sinnelickheden van Christiaen Porret". *Leids Jaarboekje* 2 (1905) 93-101.
15. Het in 1606 gestichte Waalse College was bedoeld om studenten in de theologie op te leiden tot Waals predikant, ten dienste van de kerken in deze gewesten. Het gebouw stond op de Groenhazengracht. G.H.M. Posthumus Meijes, *Geschiedenis van het Waalse College te Leiden (1606-1699)*. (Leiden 1975) 190 en bijlage XII.
16. Zoals in 1618: Leiden, Universiteitsbibl. Archief Senaat en faculteit (ASF), nr 8, *Album Studiosorum*. Op: 10 april Johannes a Steelant, Delphensis, Ann. 20. jur. apud Esaiam Trelcatius, apothecarium. 2 mei Phillippus van den Brande, Zeelandus Flissinganus, Ann. 21, med. apud Esaias Trelcatius op de oude Rhijn.
17. GAL Huwelijken Waalse Kerk A 37 vo 15 augustus 1615: Esaias Trelcat native de Leyden & Catharina Jans van der Burch, native et demeurant Delft. Het paar trouwde te Delft op 30 augustus 1615. (GAD, Trouwb. nr 5).
18. A. Geyl, "Bijdrage tot de geschiedenis van het geneeskundig onderwijs in Leiden in de 2e helft der 16e eeuw", *Ned. Tijdschr. v. Geneeskunde*, 55 (1911) 828.
19. Op dezelfde datum dat Trelcatius werd ingeschreven aan de Franeker Universiteit is hij gepromoveerd. Zie hiervoor: S.J. Fockema Andreae en Th.J. Meijer, *Album Studiosorum Academiae Franekerensis (1585-1811, 1816-1844)*, (Franeker 1968) 66: 13 maart 1621: Esaias Trelcatius, Lugdunensis. Med. cand. Renuntiatius doctor medicinae in curia academica. Th.J. Meijer, *Album promotorum Academiae Franekerensis (1591-1811)*, (Franeker 1972): 13 maart 1621: Esaias Trelcatius, Lugdunensis, med.
20. P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*. II. (Den Haag 1916) 252: op 8 november 1640 zijn: "Tot de bedieninghe van 't Collegium Practicum Medicum by desen aengenomen ende gestelt Esaias Trelcatius ende Franciscus Gomarus, doctores medici ordinarii van de stad Leyden".
21. GAL Begraafboek: Dr Esayas Trelcatius, 24 januari 1650, Breestraat.
22. Abraham Munting, *Naauwkeurige beschrijving der Aardgewassen*, III, (Leyden/Utrecht 1696) 501.
23. Rembertus Dodonaeus, *Cruydeboek*, (Antwerpen 1554) 417.
24. L.J. Vandewiele, *De Grabadin van Pseudo-Mesues*, (Gent 1962) 212.
25. Rembertus Dodonaeus, *Cruydeboek*, (Antwerpen 1644) 624a.

26. Robert de Farvaques, *Medicina Pharmaceutica*, (Leiden 1741), 11, 75. Het fijnstampen van Coloquint met behulp van amandelolie of andere oliën, zoals rozenolie, wordt al in vroeg 17e eeuwse receptenboeken vermeld.
27. M.N. Chomel, *Algemeen Huishoudelijk-, natuur-, zedekundig-, en konst-woordenboek*. I, (Leyden/Leeuwarden 1778) 960.
28. J.A.J. Barge, "Het geneeskundig onderwijs aan de Leidse Universiteit in de 18e eeuw". *Ned. Tijdschr. v. Geneeskunde.*, 78 (1934) 47-68.
29. H.K. Roessingh, *Inlandse tabak*. (Zutphen 1976) 60.
30. J.A.J. Barge, "Het Collegium Medico-Practicum in het voormalige Caecilia-Gasthuis". *Leids Jaarboekje*. 29 (1936-1937) 49-58.
31. Posthumus, *Waals College*, 160 en 191. Henricus Renerius (1593-1639) verbleef te Leiden in het Waals College van september 1616 tot maart 1621. Wilde uiteindelijk niet in Waalse dienst. Studeerde in 1625 medicijnen en werd tenslotte hoogleraar in de filosofie te Utrecht. Hij was daar een Cartesiaan van het eerste uur door zijn persoonlijke vriendschap met René Descartes, wiens ideeën hij uitdroeg.
32. H.A. Bosman-Jelgersma, "Augerius Clutius (1578-1636) apotheker, botanicus en geneeskundige" *Pharmac. Tijdschr. v. België*, 59 (1982) 167-175. Outgaert Cluyt was een zoon van de Delftse apotheker Dirck Cluyt, die in 1594 door curatoren der Leidse universiteit was beroepen als prefect van de aan te leggen Hortus botanicus. Outgaert heeft de kennis der botanie bij zijn vader opgedaan.

Algemeen

Voor gegevens betreffende de in dit artikel genoemde Leidse hoogleraren en docenten raadplege men het *Album Scholasticum Academiae Lugduno-Batavae, MDLXXV-MCMXL*. (Leiden 1941).

ZUM 250.TODESTAG VON ALBERTUS SEBA

DIRK ARNOLD WITTOP KONING*

Nicht zum ersten Mal wurde Sebas Todestag gefeiert: H. Engel (Universität Amsterdam) veröffentlichte in der „Neuen Rotterdamer Zeitung“ vom 3. Mai 1936 anlässlich des 200. Sterbetages einen Artikel mit dem Titel „Een oude verzamelaar herdacht“ (Ein alter Sammler gefeiert) und ein Jahr später die ausführlichste Biographie Sebas „The life of Albert Seba“. Engel war Zoologe und Zoologiehistoriker, was in seiner Arbeit über Seba sehr nachdrücklich in den Vordergrund tritt. Seba war aber in erster Linie Apotheker. Daher soll er im folgenden insbesondere als solcher gewürdigt werden.

Durch Interesse an der Natur zur Apothekerkunst

Albertus Seba wurde am 12. Mai 1665 in Etzel im ostfriesischen Amt Friedeburg geboren. Sein Vater war der wenig wohlhabende Bauer Johann Wilken Seba, Ostfriesland war zu dieser Zeit ein selbständiges Fürstentum. Der Schulmeister in Etzel, ein ehemaliger Theologiestudent namens Rost, unterrichtete Seba in Latein und anderen Wissenschaften. Nach Tjaden zeigte Albertus ein großes Interesse für Steine, Muscheln, Pflanzen und jedwede Naturerzeugnisse. Crateva schreibt, Seba habe es immer bedauert, keine bessere Ausbildung genossen zu haben. Wahrscheinlich wurde Seba auf Empfehlung des Apothekers Abraham Cramer, der seit 1674 eine Apotheke in Neustadt/Gödens besaß und auch aus Etzel stammte, Apotheker. Er ging auch bei Cramer in die Lehre.

Lehrzeit

Apotheker Bruinvis, ehemaliger Stadtarchivar von Alkmaar, hat die Lehrbriefe und andere Akten Sebas im „Navorscher“ festgehalten. Wir müssen ihm dafür dankbar sein, denn diese Papiere sind schon lange spurlos verschwunden. Auch Engel hatte sie vor 50 Jahren nicht mehr finden können. Neben Briefen von Boerhaave und Gaubius betrifft es Lehrbriefe von

Abraham Cramer, Neustadt/Gödens, 13. April 1685 (1 Jahr)

Caspar Hommens, Groningen, 2. Juli 1886 (1 Jahr)

Cornelis van de Veer, Amsterdam, 9. Mai 1687 (1 Jahr)

Nicolaas Erdwijn Dumbstorf, Amsterdam, 24. Februar 1690 (3 Jahre)

Johann Leonhard Stöberlein, Nürnberg, 21. März 1693 (3 Jahre)

Andreas Semy und Agnes Weyland (Witwe von Ernest Breßer), Straßburg, 8. Februar 1696 (3 Jahre).

Lehrmeister

Der bereits genannte Abraham Cramer war ein guter Bekannter der Familie Seba. Im Gemeindearchiv in Groningen fanden sich Unterlagen über Caspar Hommens. Er stammte aus der Provinz Drenthe (Niederlande), war also kein Deutscher. Er bekam 1679 das kleine Bürgerrecht, heiratete zweimal und ist vor 1692 gestorben. Seine Witwe heira-

* Vortrag anlässlich der Gedenkfeier in Friedeburg-Etzel am 8. Mai 1986.

tete 1693 Johan Bengé, Doktor der Medizin, aus Aurich.

Cornelis van de Veer war geborener Amsterdamer und ließ sich 1656 als Apotheker am Deich (Zeedijk) nieder. Dann kommt Seba zu Apotheker Dumbstorf; hier bleibt er drei Jahre. Dumbstorf wird in der „Beschrijving van de zeldzame planten uit de tuin van Hieronymus van Beverningh“ (Beschreibung der seltenen Pflanzen aus dem Garten des Hieronymus van Beverning) des Danzigers Jacob Breynius (1680) genannt. Unter den darin genannten Gärten, in denen diese Pflanzen ebenfalls zu finden waren, ist der von Dumbstorf, „Pharmacopola Amstelodami celeberrimus atque amicus nostrus“. Er stammt wahrscheinlich aus Osnabrück. Bei dem bekannten Nürnberger Apotheker Johann Leonhard Stöberlein (1636–1696) blieb Seba drei Jahre.

Über die beiden Straßburger Apotheker Andreas Semy und Ernest Breßer, dessen Witwe Agnes Weyland einen Lehrbrief für drei Jahre gab, konnte nichts gefunden werden. 1696 bekam Seba einen Freipaß von Eberhard Ludwig, dem Herzog von Württemberg. Nach einem Jahr war er wieder in Amsterdam, wurde am 7. Mai Bürger und bestand am 11. Juni die Apothekerprüfung. Hierbei hatte er folgende Rezepturen zu bereiten: Theriaca Andromachi, Empl[astrum] Stiptic. Carae, Pilulae Cochiae Ung[uentum] martiatum und Syr[upus] Stoechados. Bruinvis stellt fest, daß Zeit für Reisen nach Indien nicht übrig war und daß die Erzählungen darüber auf der Phantasie des Autors beruhen oder auf den Kenntnissen einer anderen Person fußen; der Bruder Sebas kommt hierfür nicht mehr in Betracht.

Apotheker in Amsterdam

Am 3. Juni 1698 heiratete Seba in Amsterdam Anna Loopes. Zu dieser Heirat wurde ein Hochzeitslied ge-

macht, das erhalten geblieben ist. Dieser Ehe entstammen drei Töchter: Elisabeth, getauft am 4. Juli 1699; sie heiratete den Pastor Willem Muilman und starb am 28. November 1732. Margarethe, getauft am 18. Dezember 1702; sie heiratete am 29. Oktober 1725 Jacob Marcus Jans und bekam eine Mitgift von 20000 Gulden. Johanna, getauft am 18. April 1710; sie heiratete am 26. Oktober 1734 Roeland Willem van Homrigh. Dieser wird Nachfolger Sebas. Seba kaufte 1700 das Haus „de Vriessse Pinas“, jetzt Haarlemer Straße 110. Es wurde von Seba „die deutsche Apotheke“ genannt. Er betrieb dort seine Geschäfte als Apotheker und Drogenhändler nach Preislisten, die er in die „Amsterdamsche Courant“ (Amsterdamer Zeitung) aufnehmen ließ. Wahrscheinlich lieferte er Schiffsapotheken. Dies brachte ihm Kontakt zu Schiffsreedern und Kapitänen, die ihm Naturalien aus fernen Ländern lieferten.

Engel zählt Namen von 20 Knechten auf, die bei Seba im Laufe der Jahre gearbeitet haben. Nur einer von ihnen, Jan Sebastiaan Wolf, hat ein Apothekerexamen abgelegt. Wolf stammte aus Magdeburg und ließ sich nach seinem Examen 1728 in Haarlemerdijk, dem Herrenlogement gegenüber, nieder, d. h. in nächster Umgebung Sebas. Bei einer Visitation seiner Apotheke benahm er sich den Inspektoren gegenüber sehr grob.

Interessant ist ein Knecht eines Seba-Nachfolgers, nämlich der aus Kleve kommende Carel Clemes Elias Engelbronner, der später Apotheker und Drogenhändler wurde. Er war wie Seba Sammler und besaß ein Mineralienkabinett. Er war zugleich Kaufmann und Schriftsteller, speziell für Mineralogie und besaß Kontakt zu Linné.

Engelbronner übernahm nach Sebas Schwiegersohn Roeland Willem van Homrigh, der für die Apotheke die beachtliche Summe von 22250 Gulden zahlte, und von dessen Bruder Jacob die Geschäfte in der Haarlemerstraße. Das

Haus bekam dann den Namen „Das Einhorn“.

Seba vergaß seinen Geburtsort nicht: Am 13. Juni 1704 ließ er eine notarielle Urkunde zugunsten der Familie eines Anthony Duddes, den er in seiner Jugend gekannt hatte, ausfertigen. Am 12. Mai 1713 schenkte er der Kirche in Etzel ein hölzernes Taufbecken mit Messingdeckel und zwei große Wandtafeln. Die Tafeln stellen Jesus im Gespräch mit Nicodemus und die Taufe Christi dar. Sie sind von der Hand eines unbekanntes Malers namens Alsem.

Am 3. Mai 1736 erlag Seba einer Kolik und wurde fünf Tage später in der Westerkirche beerdigt. Seine Witwe wohnte danach an der Prinzengracht, der Norderkerke gegenüber.

Sebas Sammlung

Seba war offensichtlich ein tüchtiger Kaufmann. Das zeigt sich z. B. darin, wie er den Zar Peter eingeladen hat, um seine Sammlung zu kaufen. Dazu schickte er kurz vor Peters beabsichtigter Ankunft in Holland eine Inventur. Im russischen Archiv befindet sich ein Brief Sebas, datiert vom 4. Oktober 1715, übersetzt ins Russische, mit einer Beschreibung des Museums (in extenso bei Jurev). Sehr deutlich wird sein Handelsgeist bei einem Blick auf die Kontovorgänge bei der Amsterdamer Wechselbank, anfangend mit 1713. Hieraus geht hervor, daß er immer wieder für große Summen von der Handelsgesellschaft V. O. C. medizinische Handels-

waren bezog. Verglichen damit waren die 15 000 Gulden, die er 1717 von Zar Peter für seine Sammlung bekam, für Seba keine besonders große Summe.

Der Zar hatte übrigens Seba zu seinem Agenten gemacht, der allerlei Simplicien und Naturalien zur Versorgung des Landes mit Medikamenten liefern mußte. Jurev sagt, daß im Archiv der Akademie der Wissenschaften in Leningrad Sebas Briefe an den Leibarzt Peters, Robert Aresken, aufbewahrt werden, aus denen ersichtlich sei, wie sorgfältig er die Medikamentenbestellungen des Zaren ausgeführt habe. Der Hafen Amsterdams machte es Seba dabei leicht, die verschiedensten Exotika am Ostindischen Haus zu erwerben und – unter Beherrschung entsprechender Kniffe – auch seltene Kostbarkeiten aus dem Privatbesitz der Seeleute zu kaufen.

Doch zurück zu Sebas Sammlung. Sie bestand, als sie nach Rußland verkauft wurde, u. a. aus: einem Schrank aus Zypressenholz mit 72 Schubladen voller Muscheln, einem Schrank mit 400 Flaschen voller fremdartiger Tiere in Weingeist, einem Schrank mit 32 Schubladen mit 1000 europäischen Insekten, einem Schrank mit ausländischen Insekten, einem Schrank mit Mineralien, einem ähnlichen mit Versteinerungen, einer Truhe mit Paradies- und anderen Vögeln.

Diese erste Seba-Sammlung ist spurlos verschwunden. Seba trug nach dieser ersten noch eine zweite zusammen. Sie wurde 1727 von Abraham Vater (1684–1751) aus Wittenberg in seinem „Catalogus rariorum artis medicinae remediis in Museo suo possidet“ zum ersten Mal beschrieben.

Sebas Gastfreundschaft war so groß, daß er in der Academia naturalis curiosorum den Beinamen „Xenokrates“ bekam. Als Linné nach Amsterdam kam, besuchte er sogleich Seba (15. Juni 1735), Michael Bernhard Valentin (1657–1729) beschreibt seinen Besuch im Museum Museorum. Von Haller bekam die Sammlung nicht zu sehen.

Thesaurus

Die im Alter von 69 Jahren angefangene Beschreibung seiner Sammlung, von der der erste Band in großem Folioformat erschien, war mit vielen Bildern und einem von Houbraken (1698 bis 1780) (nach Quinkhard 1688–1772) gravierten Porträt versehen. Er kam 1734 heraus unter dem Titel „Locupletissimi rerum naturalium thesauri descriptio“. Seba hatte Unterstützung von van Musschenbroek und Gaubius; letzterer hat auch Sebas holländischen Text ins Lateinische übersetzt. Bekannte Künstler wie P. Tanjé (tätig von 1729–1736) und F. de Bakker (tätig von 1733–1736) stellten die Abbildungen her. Das Titelkupfer wurde von Louis Fabrice Dubourg graviert. Es handelt sich um eine Allegorie mit der Göttin der Wahrheit. Das von ihr ausgestrahlte Licht, unterstützt von der allmächtigen Zeit, hilft der Wissenschaft in ihrer Naturerforschung. Seba verschenkte verschiedene Exemplare, so u. a. an Boerhaave, dessen Dankesbrief vom Jahre 1734 von Bruinvis veröffentlicht wurde, an die Academie zu Bologna, aber auch an seine Familie in Etzel. Sie wußten nicht so recht mit dem Geschenk umzugehen und verwendeten es, wie es ihnen sinnvoll erschien. Sie lösten die einzelnen Tafeln aus dem Band und klebten sie mit Hefe an die hölzernen Wände und Bettstellen. Auf die Dauer blieb nichts übrig als Sebas Porträt, das, ebenfalls stark beschädigt, schließlich in Aurich gegen einige Bilderbogen eingetauscht wurde.

Seba erlebte zwar die Herausgabe des zweiten Bandes 1735, nicht aber die Vollendung des ganzen Werkes, dessen letzte beiden Bände erst 1761 und 1764 erschienen.

Wissenschaftliche Kontakte und Ehrungen

Aus dem Thesaurus geht hervor, daß Seba mit vielen Gelehrten und Samm-

lern im In- und Ausland in Verbindung stand. Neben den Niederländern Frederik Ruysch und Herman Boerhaave kommen nach Engel folgende Personen in Betracht: Johann Heinrich Linck (1674–1734), Apotheker in Leipzig und Besitzer eines Naturalienkabinetts, Johann Heinrich Heuchner (1677 bis 1747), Inspektor der Naturalienkammer in Dresden, Johann Jacob Baier (1677 bis 1735), Präsident der Deutschen Akademie der Wissenschaften Leopoldina, Sir Hans Sloane (1660 bis 1752), Präsident der Royal Society, Giuseppe Monti (1682–1760), Direktor des Botanischen Gartens in Bologna, Johann Jakob Scheuchzer (1672–1733), Stadtarzt in Zürich, Graf Luigi Ferdinando de Marsigli (1658 bis 1730), der eine reiche Sammlung besaß, die er der Stadt Bologna schenkte und Jacob Theodor Klein (1685–1759) in Danzig, Besitzer eines großen Naturalienkabinetts.

Und dann entstanden natürlich Kontakte zum Schweden Carl Linné (1707–1778). Dieser besuchte die Niederlande, um in Harderwijk zu promovieren (1735); anschließend lebte er in Leiden und Amsterdam.

Dreimal wurde Seba die Ehre zuteil, zum Mitglied einer Akademie ernannt zu werden. Eine Ehrung anderer Art war die Benennung nach Seba: 39 Tierarten verschiedener Klassen wurden so nach ihm benannt.

Verkauf der Sammlung

Sebas Sammlung wurde am 14. April und dem folgenden Tage 1752 im

Oudezijds-Herrenlogement verkauft, doch nicht der gesamte Nachlaß, da damals schon ein Teil verschwunden war. Engel veröffentlichte den Versteigerungskatalog mit Preisen und Namen der Käufer. Der Ertrag belief sich auf 24 400 Gulden.

Schlußbemerkungen

Engel hat in „The life of Albert Seba“ dessen Wert für die Zoologie hervorgehoben, Jurev hat das besonders für die Herpetologie getan. Jurev schreibt: Die Geschichte der Zoologie ist reich an berühmten Namen. Jeder war ein großer Fachmann, weit gebildet, oft auch in der Biologie im ganzen, wie Linné. Albert Seba ist ein gegensätzlicher Fall: Die von ihm hinterlassene Arbeit, von einem Nicht-Gelehrten geschrieben – eher von einem Liebhaber –, ging dadurch nicht weniger dauerhaft in die Wissenschaft ein. Er wird in der wissenschaftlichen Literatur bis zum heutigen Tag zitiert. Viele Tierarten kamen wissenschaftlich in Umlauf und wurden nur aufgrund der Darstellungen und Beobachtungen von Seba beschrieben. Der Schöpfer der systematischen Zoologie, Linné, bezieht sich 1758 169mal auf Seba, das ist das Fünffache vom nächst Größeren (nämlich Gronovius).

Durch die Arbeiten Engels und Jurevs ist ein verzerrtes Bild entstanden: Seba war kein Zoologe, er war kein Herpetologe; Seba war Apotheker-Materialist und Sammler.

Literatur

- Anonymus: Die geöffnete Raritäten- und Naturalien-Kammer von einem Liebhaber curieuser Sachen. Hamburg 1707.
- Bartels, P.: Alberti Seba Rerum Naturalium The-saurus. Emdener Jahrbuch 1884, S. 123–124.
- Boeseman, M.: The vicissitudes and dispersal of Albertus Seba's zoological specimens. Zoologische mededelingen 44 (1970) 177–206.
- Borchers, I.: Albertus Seba. Ein Apotheker und Naturforscher der Barockzeit aus Ostfriesland. Am schwarzen Brack 3 (1985) 31–61.
- Bruinvis, C. W.: Albertus Seba. Navorscher 2 (1852) 216; 3 (1853) 213.
Brief van Boerhaave aan Seba. Navorscher 5 (1855) 98.
De Familiën Seba, Marcus en Muilman. Alg. Nederl. Familieblad 4 (1887) 80.
- Crateva: s. J. E. Hebenstreit.
- van Eeghen, I. H.: Het dagboek van Nina d'Au-bigny. Maandblad Amstelodanum 60 (1977) 1.
- Engel, H.: The life of Albert Seba. Svenska Linné Sällskapets Årsskrift 20 1937 (mit ausführlicher Literatur).
- The sale catalogue of the cabinets of natural history of Albertus Seba. Bulletin of the Research Council of Israel 10 (1961) 1–2.
- Dierenverzamelingen in Amsterdam. Amsterdam natuurhistorisch gezien 1941, 296–303.
- Grendel, E.: De ontwikkeling van de artsenijbe-reidkunde in Gouda tot 1865. Gouda 1957.
- Hebenstreit, J. E. (Crateva): Memoria viri nobilissimi ac prudentissimi Domini Alberti Seba. Acta phys. med. Acad. Caes. Leop-Car. Nat. Cur. extr. Ephemerides VI November 1742, Appendix 239–252.
- Jurev, K. B.: Albert Seba und seine Rolle in der Entwicklung der Herpetologie. Zoologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der UdSSR (Leningrad) 1981 (russisch).
- Stoeder, W.: Geschiedenis der Pharmacie in Nederland. Amsterdam 1891.
- Tjaden: Albertus Seba, in: Ostfriesische Mannigfaltigkeiten 1 (1784) 276–292.
- Trease, G. E.: Pharmacy in History. Londen 1964.
- Wittop Koning, D. A.: Some historical pharmaceutical relations between Great Britain and the Netherlands. Veröff. Int. Ges. Gesch. d. Pharmazie 28 (1966) 305–318.

EEN APOTEKER-BIBLIOMAAN: BERNARD DE BRUYNE

L.J. VANDEWIELE

Niet zozeer als bibliofiel, als boekenliefhebber, maar als bibliomaan, iemand die bezeten is door de liefde voor boeken, een boekenzot met een overdreven zucht tot verzamelen van boeken, aldus is apoteker Bernard de Bruyne van Mechelen de geschiedenis ingegaan.

Er zou wellicht geen haan over hem gekraaid hebben, ware het niet dat J.B. Madou hem in een mooie akwarel vereeuwigd heeft. Apr. R. Van den Heuvel heeft in zijn werk *Mechelen en de farmacie*, Mechelen 1962, op p. 150 een fotoafdruk van deze waterverftekening gepubliceerd. Dezelfde auteur heeft ook een levensbeschrijving gegeven van de Mechelse apoteker Bernard de Bruyne, waaraan wij het volgende ontleen:

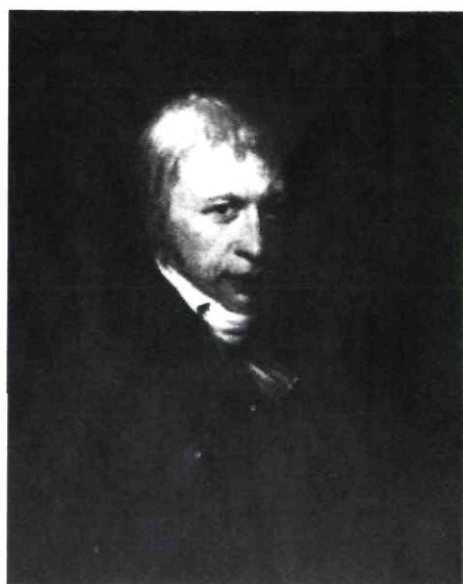
Bernard de Bruyne werd te Mechelen geboren in 1773, uit een adellijke familie, afkomstig uit Voorde bij Ninove en naar Mechelen uitgeweken. Hij deed zijn leerjaren van apoteker eerst bij Apr. Petit in de Bafferstraat, daarna bij de beroemde Apr. L.J. Stoffels op de Botermarkt. Hij verkreeg het diploma van apoteker in 1802 na heel wat moeilijkheden en toen hij eindelijk zover was, gaf hij er de brui aan, om zich uitsluitend te kunnen wijden aan het verzamelen van boeken. Dit kon hij dank zij zijn grote welstand en door tijdsomstandigheden, die Van den Heuvel aldus ziet: 'Het was voor de verzamelaars van oude boeken en documenten een cruciaal tijdperk! Reeds in 1783 begon, onder het bewind van Jozef II, de openbare verkoping van de bestaande bibliotheken. De vlucht en de verspreiding te beletten van zoveel kostbaar geestelijk bezit, dat was de grote bekommernis van Bernard. En dat hij daarin geslaagd is bewijst het feit dat hij weldra in het bezit was van een verzameling van 150.000 waardevolle en unieke boeken. (De universiteit van Leuven bezat op dat ogenblik - 1810 - een verzameling van 60.000 boeken, en dit was, voor die tijd, reeds heel wat.) Niet te verwonderen dat uit alle streken van het land navraag gedaan werd naar oude boeken, documenten en gravuren bij deze stoutmoedige en ijverige verzamelaar. De Koninklijke bibliotheek en vele andere stonden nog in hun kinderschoenen...' 'Meer dan eens werd op deze apoteker beroep gedaan voor het opmaken van de catalogus van een of andere Mechelse bibliotheek. Bernard de Bruyne, steeds bereid om anderen te helpen, vond niet eens de tijd om de catalogus van zijn eigen verzameling op te maken. Toen hij vernam dat de "bibliotheek van de Grote Raad te Mechelen" in gevaar verkeerde, zette hij zich dadelijk aan het werk om in een ordeloze stapel van 3.000 hoogst waardevolle boeken wat orde te scheppen. Ook nam hij het initiatief voor de oprichting, ten dienste van het volk, van openbare bibliotheken. Spijtig genoeg was hij, op dit gebied, zijn tijd vooruit, en vond niet de nodige steun.'

Un bibliomane

BERNARD DE BRUYNE
Aquarel van J.B. Madou (cliché Stadsarchief Mechelen).

BERNARD DE BRUYNE
Schilderij van K. Verhulst
(cliché Stadsarchief Mechelen).

Bernard de Bruyne overleed in 1839, zijn zoon August zette het werk van zijn vader verder en werd opgevolgd door zijn dochter, gehuwd met Henri Cordemans. Na het overlijden van deze laatste in 1956 loopt de geschiedenis van de familie de Bruyne ook ten einde. De rijke bibliotheek werd verspreid. Wie verdere details wenst te weten kan terecht bij Kan. Leclercq, *Les de Bruyne, libraires, antiquaires et bibliophiles malinois (1810-1889)*. Antwerpen 1936.

Zoals gezegd portretteerde Jean-Baptiste Madou (Brussel 1796 - St.-Joost-ten-Node 1877) de apoteker Bernard de Bruyne karikaturaal als bibliomaan. Deze schilder, tekenaar, lithograaf, etser, akwarellist, die heel wat genre-taferelen en portretten op zijn aktief heeft, zal vermoedelijk B. de Bruyne wel gekend hebben maar maakte zijn portret eerst na diens afsterven, zodat deze zeker niet geposeerd heeft; toch is de gelijkenis zeer frappant, zoals we kunnen uitmaken door vergelijking met het portret, geschilderd door K. Verhulst, waarvan een afbeelding in het reeds genoemde boek van R. Van den Heuvel, Mechelen en de farmacie, p. 152.

Het gechargeerd portret van Madou is echter meer als een karikatuur op de bibliomanie te beschouwen: de bibliomaan zit versteven van de kou in een brede mantel gewikkeld, te midden van zijn boeken, de wandkasten staan vol, op de vloer liggen ze slordig verspreid samen met allerhande beeldjes, op zijn schoot houdt hij een groot - in folio, op de kast een madonna waaronder een blad van een antifonarium onachtzaam neerhangt.

Ik had het geluk op de prondelmarkt te Brussel een ets op de kop te kunnen tikken, gemaakt naar de akwarel van Madou; de uitvoering is in spiegelbeeld en verschilt in enkele details, maar is er duidelijk op geïnspireerd. Onderaan staat *Un bibliomane* en *La Renaissance* N° 4, het nummer in de reeks, de kaderlijn is 20x25 cm, het geheel meet 30x38 cm. Het interieur op de ets is langs weerszijden ietwat ingekort. Wie de etser is, weten we niet met zekerheid, het is niet uitgesloten dat deze ets ook van de hand van Madou is, want de signatuur van Madou komt voor op de linkeronderkant op de kist, wat evengoed zou kunnen verwijzen naar de oorspronkelijke handtekening op de akwarel, links onderaan op de boekenkast. Wat er ook van zij, het is een knap stuk werk. Ik dacht dat het goed was beide werken eens samen te brengen.

De akwarel en de ets zijn farmaceutische rariteiten, met een glimlach naar de karikatuur van onze konfrater, die liever boeken zag dan medicijnen!

OVERDENKINGEN BIJ HET LAATSTE APOTHEKERSEXAMEN TE LEIDEN OP 7 APRIL 1987

H.A. BOSMAN-JELGERSMA

Rampjaar

Op 7 april 1987 was het precies 315 jaar geleden dat ons land – toen nog de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden – in oorlog kwam met Frankrijk, Munster en Keulen, nadat luttele dagen eerder Engeland de Republiek de oorlog had verklaard. Een ware 'rampdag', waardoor het gehele jaar in de geschiedenis bekend is gebleven als het 'rampjaar 1672'. De fatale gebeurtenissen van die zevende april zouden voor de Republiek verstrekkende gevolgen hebben. Op allerlei gebied, vooral op economisch terrein, kwam er een recessie en het was te verwachten dat deze 'neergang' ook de apothekers zou treffen. Maar hoewel in veel steden, als Delft, Leiden, Haarlem, 's-Gravenhage en Gouda, het aantal inwoners daalde door de grote achteruitgang in alle takken van het bedrijfsleven, nam het aantal apothekers juist toe, vaak verdubbelde het zelfs. Dit feit wekt op het eerste gezicht verwondering en was absoluut niet te voorspellen, maar het is achteraf verklaarbaar als men de omstandigheden waaronder de bevolking in die tijd leefde, in ogenschouw neemt.

De afnemende werkgelegenheid, de dalende inkomsten en stijgende prijzen hadden een verpaupering tot gevolg. Dit leidde tot eenzijdige voeding en ging bovendien nog gepaard met drankmisbruik, terwijl soms arbeiders die hun moeilijke bestaan wilden veraangenamen, in de apotheek een opiumhoudend drankje haalden, het zogeheten 'laudanum-drankje', dat goedkoper was dan de dure borrel. Men moet zich vooral realiseren dat men toen nog geen idee had van de verslavende werking van dit preparaat.

Dit alles was de oorzaak van de achteruitgang van de gezondheidstoestand van de bevolking. Dit had een groter geneesmiddelengebruik tot gevolg, wat gunstig was voor de apothekers. Deze werden toen nog opgeleid in het gildewezen, waar de leerling onderwijs kreeg van zijn meester. Wel stond het apothekersvak op de hoogste trap van de niet-universitaire beroepen. Immers, de kennis van Latijn, het werken met zeer giftige stoffen, het overleg betreffende de geneesmiddelen met de

universitair geschoolde geneesheren, dat alles maakte indruk op het publiek en het gaf de apotheker een aureool van geleerdheid. Tijdens het apothekersexamen werd de kandidaat niet alleen grondig aan de tand gevoeld over de theorie, maar bij het praktische gedeelte, de zogeheten 'proef', moest hij over 'voldoende handigheid, ervaring en bekwaamheid' beschikken om de gevraagde preparaten te bereiden. Er werd vereist dat hij zelf voor de benodigde grondstoffen zorgde en zo kon het gebeuren dat in 1715 tijdens een apothekersexamen te Utrecht, waar een 'Emplastrum ranarum' moest worden bereid, een pleister bestaande uit 21 verschillende grondstoffen waaronder 12 levende kikkers en een aantal aardwormen, de kandidaat zich moest verontschuldigen, daar het hem niet was gelukt de dierlijke grondstoffen te bemachtigen. Die tijden zijn voorbij, zelfs in Utrecht!

Opkomst van de natuurwetenschap

De industrialisatie die in de achttiende eeuw was begonnen, zou zich gedurende de gehele negentiende eeuw voortzetten en de stadsbevolking nam weer toe. Talrijke ziekten als tuberculose, cholera, tyfus, syfilis, dysenterie, malaria en vooral de grote kinderen kraamvrouwensterfte, eisten duizenden slachtoffers. De behandeling van die ziekten was in hoofdzaak een overgeleverde, empirische therapie, waarin de plantaardige grondstoffen, de braak-, zweet- en purgeermiddelen, aderlatingen en bloedzuigers een belangrijke rol speelden. Ook opium werd op grote schaal toegepast. De negentiende-eeuwse Leidse hoogleraar in de Geneeskunde, Pruys van der Hoeven, schreef in zijn boek 'Academieleven' over zijn studententijd: 'Bij mijne Professoren zag ik zelden van de voorgeschreven geneesmiddelen de verlangde uitkomst. En mijn eerbied voor de Apotheek kreeg een schok, waarvan hij zich later nooit heeft kunnen herstellen'.

Maar, in diezelfde negentiende eeuw had de scheikunde zich allengs als wetenschap zodanig ontwikkeld dat het isoleren van werkzame stoffen uit plantaardig materiaal mogelijk werd. Het begon in

Prof. Dr. H.A. Bosman-Jelgersma is hoogleraar in de geschiedenis van de farmacie aan de Rijksuniversiteit Leiden, Gorlaeus Laboratoria, Postbus 9502, 2300 RA Leiden.

1804 met de isolatie van morfine uit opium door de Duitse apotheker Sertürner en tussen 1804 en 1848 werden 29 verschillende alkaloiden ontdekt. Het waren meestal apothekers die hierin een belangrijk aandeel hadden, omdat zij degenen waren die in hun laboratorium de scheikunde beoefenden en zeer bedreven waren in de chemische analyse. Door het isoleren van werkzame bestanddelen werd ook de toediening van geneesmiddelen eenvoudiger omdat men het medicament in een geconcentreerder vorm kon brengen. Langzamerhand maakten de volumineuze, bittere dranken plaats voor poeders, pillen, capsules en tabletten, gemakkelijker in te nemen en minder onaangenaam van smaak.

Aan het einde van de negentiende eeuw, omstreeks 1880, zouden bovendien de oorzaken van vele ziekten bekend worden. De namen Koch, Pasteur, Bernard en Von Behring, de bacteriënjagers, zijn verbonden aan deze ontdekkingen, waardoor er een halt kon worden toegevoerd aan ziekten die zoveel slachtoffers eisten. Men kon vragen beantwoorden als: Wat is het? Waar komt het vandaan? Wat is ertegen te doen?

In deze periode van belangrijke medische ontdekkingen en tegelijkertijd van de ontwikkeling van nieuwe geneesmiddelen en chemische analyses, werd, dank zij de geneeskundige wetten van Thorbecke in 1865 en de Hoger Onderwijs wetten van 1876 en 1878, de apotheker academicus. Toen werd de basis gelegd voor de huidige, universitaire opleiding in de farmacie.

Veranderende farmacie

Sindsdien vonden er veel grote veranderingen in de farmacie plaats, in de studie, in het onderwijs, in het onderzoek, in het apothekersberoep en niet in de laatste plaats in het geneesmiddell assortiment. Toen in 1877 de eerste hoogleraar in de artseneijbereikunde en toxicologie, E.A. van der Burg, ten behoeve van de studie in de farmacie te Leiden werd benoemd, en zich voor het studiejaar 1877/1878 één student had aangemeld, was de eerste uitgave van de Nederlandse Farmacopee al ruim 25 jaar in gebruik. Nu, in 1987 is de negende editie van die Farmacopee van kracht. In die negen verschillende voorschriftenboeken kan men de veranderingen waarnemen: ze vormen een spiegel van de tijd.

In de eerste editie van de Nederlandse Farmacopee, die van 1851, vindt men weliswaar al chemische reacties om identiteit en zuiverheid te bepalen, maar het organoleptisch onderzoek, dat wil zeggen onderzoek naar smaak, reuk en kleur, was nog zeer belangrijk. Dit blijkt uit de waarschuwing in de monografie van Acidum arsenicosum, het giftige rattenkruid. Deze luidt: 'Het poeder is wit, zonder reuk, van eenen eenigszins zoetachtige smaak (welke proef evenwel niemand onvoorzigtelijk neme)'. In de derde uitgave van de farmacopee (1889) is de toepassing van volumetrische methoden

voor het kwantitatieve onderzoek voor het eerst opgenomen. En zo zien we in latere edities nieuwe geneesmiddelen verschijnen: acetylsalicylzuur, sulfapreparaten, insuline en penicilline. Als de vijfde uitgave van de farmacopee in 1926 verschijnt, is dat in ons land de eerste waarvan de regering had gemeend: 'met het oog op de kosten, ditmaal een Latijnse bewerking achterwege te moeten laten', zodat deze farmacopee alleen in de landstaal verscheen. In de thans geldige, negende uitgave, sterk beïnvloed door de technische en wetenschappelijke ontwikkelingen, wordt Engels gebruikt. De taal der geleerden, vroeger Latijn, is thans Engels.

De toename van het aantal studenten in de farmacie gedurende de 110 jaar dat de apothekersopleiding in Leiden heeft bestaan, wordt mede veroorzaakt door de vele vrouwelijke studenten die voor deze opleiding kozen. De eerste vrouw in ons land die het apothekersdiploma kreeg uitgereikt was Charlotte Jacobs, de zuster van de eerste vrouwelijke arts, Aletta Jacobs. Toen Charlotte op 25 juni 1881 apotheker werd, schreef de redacteur van het Pharmaceutisch Weekblad: 'Dat een vrouw als verantwoordelijk persoon aan het hoofd eener apothek zal staan is geheel nieuw. Veel navolging zal zeker het voorbeeld niet vinden. Maar de zaak is ténieuw, om daarop te kunnen vooruit lopen'. Charlotte zelf schreef, toen ze haar studie productief moest maken: 'Dit ging niet zo gemakkelijk als ik gedacht had. Meer dan ooit in mijn studietijd, gevoelde ik, dat ik mij een weg moest banen op een onontgonnen pad'.

Voorspellingen komen niet altijd uit, ook in dit geval niet, want het ledenbestand van de KNMP bestaat thans voor ruim 30% uit vrouwen en de invloed daarvan op de apothekerspraktijk is aanzienlijk.

In de 110 jaar van de Leidse apothekersopleiding is veel veranderd. Behalve één ding: dat is de tekst van de eed of de belofte die door de kandidaten is afgelegd. Die worden werden bij de geneeskundige wetten van Thorbecke in 1865 vastgelegd en zijn hetzelfde gebleven.

Met het noemen van de eed ben ik aangekomen bij 7 april 1987, 315 jaar na het rampjaar 1672, maar het is geen rampdag en ook geen rampjaar. Het concentreren van de apothekersopleiding in Utrecht en Groningen, hoe spijtig dit ook mag zijn, is één van de vele veranderingen die steeds in de farmacie plaatsvonden en waarover ik u wat heb verteld. Maar toch is het zeer te betreuren dat aan een traditie van 110 jaar een einde is gekomen. De ware beweegredenen die tot dit onzalige besluit hebben geleid, zullen wij willicht nooit vernemen.

Maar misschien worden die eens, door een historicus, na bestudering van de archiefstukken, gepubliceerd. Hopelijk zal dan zijn conclusie niet behoeven te luiden dat de waarheid van vandaag de dwaling van morgen is geweest.

THE NETHERLANDS: BIRTHPLACE OF FIP

H.A. BOSMAN-JELGERSMA

Introduction

In 1865, when the legislation on health was introduced by Secretary of State Thorbecke, providing the Netherlands with the basis of an academic training in pharmacy, the first international pharmaceutical congress took place from 15 to 17 September in Braunschweig, Germany. This congress was followed by other congresses in Paris, Brussels, Vienna, London, Chicago and St. Petersburg (now Leningrad). During the 10th international congress in Brussels, from 1 to 5 September, 1910, a proposal was submitted by two delegates of the 'Nederlandsche Maatschappij ter bevordering der Pharmacie' (NMP) recommending the establishment of an international organization of pharmacists. How did this proposal come about and who took the initiative to make it?

A proposal of the Department of the Province of Limburg

During the meeting of the Department of the Province of Limburg of the NMP on 3 April 1908, the President put forward the idea of creating an international association of pharmacists. The meeting agreed with the President and decided that a proposal would be submitted to the 57th General Assembly of the NMP on 14 and 15 July 1908 in Alkmaar. The proposal of the Department of Limburg read as follows:

'The General Assembly instructs the Council to make contacts with the professional associations of various countries in Europe, provisionally with those of Belgium, Germany, England, France, Italy and Austria, with a view to creating an international bond of pharmaceutical professional organisations'.

During the General Assembly at Alkmaar, the Council of the NMP did feel that the proposal would be positive for Dutch pharmacy but turned it down in view of the considerable amount of work that would have to be done and the high costs involved.

It seemed that the ideal of the Department of Limburg would be impossible to realize. It was felt that it would be better to promote national professional interests in order to achieve centralization on a national basis. The Department of Limburg was given the advice to take back the proposal and present it at a later and better time.

Notwithstanding this negative advice from the Council, which was mainly based on financial objections, the proposal was adopted unanimously. Prof. P. van der Wielen, the spokesman of the Department of Amsterdam, argued in favour of the initiative from Limburg and he was of the opinion that during the forthcoming international pharmaceutical congress in Brussels, the opportunity should be

taken by the official delegates of the 'Maatschappij' to submit the proposal officially.

The proposal from Amsterdam was unanimously adopted so that the wish that had been expressed by the Department of Limburg was fulfilled. The establishment of an international association of pharmacists was favourably influenced by the international congress in Brussels and also by the fact that the Peace Palace was being built in The Hague. The latter fact gave rise to expectations that The Hague would be centre for international organizations.

The congress in Brussels

An Organizing Committee had also been constituted in the Netherlands in 1909 in order to make the most of a participation in the Brussels Congress from 1 to 5 September, 1910. A collective pharmaceutical and chemical contribution had been prepared. Abroad, it had been announced that at the request of Dutch colleagues, the establishment of an international organization for pharmacists would be on the agenda.

It was expected that the Dutch delegates would report on the creation of such an organization. The Council of the NMP requested Messrs. J.J. Hofman and R.J.L. Schoepp to deal with the matter.

On 12 July 1910, the Council informed the Ministry of the Interior, that a report had been written on the constitution of an 'Association Internationale des Sociétés professionnelles de Pharmacie'. This would be submitted to the Brussels Congress. It was hoped that the aims which had been set out in the report would be supported by the government. The wish was expressed that the government would instruct M.L.Q. van Ledden Hulsebosch, Chief Pharmaceutical Inspector of the Ministry of Health, acting as the government's representative to the Congress, to propose The Hague as permanent seat of the 'Association' should the proposal be adopted. Moreover, in addition to moral support, it was hoped it would be possible to count on financial aid from the government.

In his answer the Minister of the Interior showed sympathy for an 'Association internationale' and he was also in favour of the establishment of permanent headquarters in The Hague. Financial support would be considered after more details had been made known.

This attitude of the government proved to be very valuable for the Dutch initiative that was presented to the Brussels congress on 3 September 1910. After Messrs. Hofman and Schoepp had explained their reports and conclusions on this memorable day, and had seen their ideas warmly welcomed, it was unanimously decided to establish a 'Fédération

Internationale Pharmaceutique', whose aim it would be to promote pharmacy worldwide as a profession and as a science. A 'Commission provisoire internationale' was to be appointed in order to work out statutes for the 'Fédération'.

Van Ledden Hulsebosch also announced the wish of the Dutch government regarding the location of the establishment. This was accepted and an office was opened in The Hague, where the 'Fédération' was to be established.

The creation of this international organization was, if one reads the pharmaceutical press of the time, received with considerable interest. In 'The Pharmaceutical Journal' it was stated:

'Finally the adoption of the proposal to form an international pharmaceutical association may be regarded as the crowning work of the Congress, for it is by way of such an association that the most useful work may be accomplished'.

In the report of the Congress, it was said:

'Let us hope that the first step made by Holland in this direction, will prove to be the point of departure for a useful institution that will be widely influential and let us trust that for our country, its creation will remain an act of significance'.

Following the Brussels Congress

The Provisional Commission which had been appointed by the Congress was presided by M.L.Q. van Ledden Hulsebosch, the delegate of the Dutch government. Besides the President there were two Vice-Presidents and two Secretaries, one from the Netherlands and the other from Belgium. Schoepp was Vice-President for our country and Hofman the Secretary. Twenty-four members were appointed a seat on the Steering Committee. They came from all the European countries, as well as America, Argentina, Chile and Japan. The General Secretariat had its headquarters at Schenkweg 4 in The Hague, where Secretary Hofman lived, had his pharmacy and laboratory and an industry under his direction.

Meanwhile, the Minister of the Interior had offered financial support in the form of a credit. Activities could commence.

The most important task of the Committee was to draw up Statutes and a draft of this document in French, English, German and Dutch was forwarded to all members of the Commission. After the comments had been handled, the national pharmaceutical associations all over the world were sent a copy. In its aim, membership and meetings were described and at the same time it was clearly established that the 'Fédération' would not interfere with the work of the national societies of pharmacists. The main objective was to achieve agreement internationally and to develop a strong organization, that could have much influence.

On 21 June 1911, a meeting was held of the 'Commission provisoire', in the Audience Hall of the Ministry of the Interior in The Hague. The President being unable to attend for reasons of health,

R. Schoepp chaired the meeting. During this meeting all written comments regarding the draft statutes were dealt with. Most of the pharmaceutical associations in Europe. Japan and Transvaal (South Africa) reacted favourably and indicated that they were prepared to cooperate and to join the new 'Fédération'. During this meeting, the most important amendment to be adopted was that the objective of the 'Fédération' was mainly to be a centre for pharmaceutical sciences and national interests and also to further international rulings on the sale of specialties; in addition, the 'Fédération' would attempt to influence international trade agreements and stipulations in the field of patents and trade-marks.

The creation of FIP

In 1912 once again the Dutch government granted financial help (a sum of Dfl 2000) to be used to establish permanent offices for the new international pharmaceutical organization. In August of that year Van Ledden Hulsebosch, the President of the Provisional Committee, indicated that, as representative of the Dutch government, he did not wish to have a seat on the Committee. Prof. Dr. L. van Itallie of Leiden was then appointed as a delegate.

The founding meeting of the 'Fédération' was held on Wednesday 25 September, 1912, in the Treveszaal of The Binnenhof in The Hague. On the preceding evening, there was a reception for government representatives, officers of The Hague municipality, the NMP, the Public Health Inspection Department and many others. Vice-President Schoepp spoke to the assembly and offered a toast to them. The mayor of The Hague was extremely pleased that the Bureau of an international organization had chosen his city for its headquarters. Pharmacists had taken the first step in the direction that The Hague had been wanting to take for some years past, namely that this city would grow to be an international centre.

Meanwhile a 'bulletin' of 289 pages had been published containing the Statutes of the 'Fédération' in French, German, Dutch, Hungarian, Spanish and Esperanto. A special feature was the publication, in French, of the yearly speech made by J.J. Hofman, the President of the NMP. This speech was exclusively dedicated to the aim of achieving international cooperation and it contained ideas on the future. His vision was extremely important and many foreign pharmaceutical journals published it. The speech was reproduced in English and American professional journals and translated into Spanish, Rumanian and Hungarian.

This first 'bulletin' can very well be considered as a marker in the history of pharmacy. On the day of the foundation of FIP itself (25 September 1912) the gathering, conducted by Prof. Van Itallie visited the pharmaceutical laboratory of the State University of Leiden, which fully complied with the criteria of modern sciences at that time. During the afternoon, the founding meeting of FIP was held in the

Treveszaal in The Hague. The 'Commission provisoire' was dissolved and the 'Comité central' established, by the Vice-President of the Provisional Committee, R. Schoepp. Two Dutchmen held important positions in the 'Comité Central'. Prof. Dr. L. van Itallie became its President and Dr. J.J. Hofman the General Secretary. The other executive positions were taken up by pharmacists from Germany, Belgium, England, France and Denmark.

This was to be an international group that energetically undertook the work it had been appointed to do. At the time of its creation, 20 national societies joined the 'Fédération' and together they represented 26,300 pharmacists.

Men of the first hour: Schoepp, Hofman and Van Itallie

Dr. R.J.L. Schoepp (1842-1922) must be considered as the spiritual father of the proposal that was submitted to the NMP on behalf of the Department of Limburg in 1908. He is, therefore, the one who took the initiative of setting up FIP. Jointly with Hofman, he developed plans that were presented to the Brussels Congress in 1910. Moreover, he was an active Vice-President of the Provisional Committee where he usually replaced the President, who was prevented from attending for reasons of health.

During the second meeting of FIP on 23 September 1913 in Ghent, a commemorative diploma was handed to the members of the Committee as a token of gratitude for their efforts to establish FIP. Schoepp was also given a diploma on which was encribed the following text:

'La Fédération Internationale Pharmaceutique, voulant honorer les grands mérites de Mr. R. Schoepp, Maas-tricht, dans la fondation de cette Association lui a décerné ce Diplôme Commémoratif en témoignage de la reconnaissance des Sociétés Fédérées.

Fait à Gand, le 23 septembre 1913. Le Bureau de FIP'.

Signed by: the President L. van Itallie and the General Secretary J.J. Hofman.

Schoepp was no longer active in FIP after this time. For many years, he was an officer of the Department of Limburg. Later on, he was made one of its honorary members and on several occasions he was a member of the Council of the NMP. He continued to be active in the field of sciences.

When he was 30 years old, he became a Doctor in Sciences of the University of Philadelphia. He was the author of a large number of publications dealing with very diverse subjects. He was a strong personality with a feeling of commitment to his fellow man and he played an important role in pharmacy.

Dr. J.J. Hofman (1887-1942), was also very much involved in social work and in the field of pharmaceutical sciences. He was the Secretary of the Provisional Committee and held this position later on in the 'Comité central' of FIP (1912-1930). During this period, he was also President of the NMP (1911-1915). Hofman was a man who carried much authority and he was a born leader, who knew how to inspire those who worked with him and was endowed with a terrific working capacity himself. He was extremely adaptable and made contacts easily which were valuable assets for the important positions he held. When Van Itallie retired as President of FIP in 1930, Hofman was his successor. He held this office from 1930 to 1935.

Prof. Dr. L. van Itallie (1866-1952), the first President of FIP, was a dedicated and energetic person who was much appreciated and admired internationally. Right from the inception of FIP in 1912, he paved the way to the growth of the Federation. In particular, his scientific approach and his many relations abroad were important. He participated in the International Conference on the Unification of

Potent Drugs and he involved FIP in this event. Van Itallie was a first-rate President. He carried out this difficult task especially in the years following the First World War (during which international relations were tested), admirably.

FIP: 75 years

It was an excellent idea to celebrate the 75th anniversary of FIP in its birthplace, the Netherlands. What you have just read shows how far-reaching the contribution of Dutch pharmacists has been in the establishment of the organization. Indeed, for many years the President and General Secretary were Dutchmen. They have clearly marked the development of this international institution. To reflect on our beginnings when considering the present day is neither fruitless or a waste of time. What our predecessors and colleagues have achieved, gives rise to admiration. The general purpose of FIP as they saw it, was to promote international pharmacy as a profession and as a science, which is still very much the case today.

Bosman-Jelgersma HA. The Netherlands: birthplace of FIP. Pharm Weekbl 1987;122:747-51.

Abstract

In this article the developments are described that led to the establishment of the 'Fédération Internationale Pharmaceutique' in 1912. In 1908 a Department of the Dutch pharmaceutical association moved the creation of an international body, which was carried by the association. A proposal was presented to the 10th international pharmaceutical congress in Brussels in 1910, which was received favourably. A preparatory committee was set up and the statutes were drafted. FIP was founded on 25 September 1912. Three Dutch pharmacists who contributed to FIP's foundation are mentioned.

Key words

History of pharmacy
Societies, pharmaceutical

Trefwoorden

Geschiedenis van de farmacie
Verenigingen, farmaceutisch

Prof. Dr. H.A. Bosman-Jelgersma (Mathenesselaan 1, 2343 HA Oegstgeest, the Netherlands) is professor in the history of pharmacy at the State University of Leiden.

Samenvatting

Nederland: de geboorteplaats van de FIP

In dit artikel worden de ontwikkelingen beschreven die leidden tot de oprichting van de 'Fédération Internationale Pharmaceutique' in 1912. In 1908 stelde het Departement Limburg van de NMP voor een internationaal lichaam in het leven te roepen, welk voornemen werd aanvaard. Een voorstel werd voorgelegd aan het tiende internationale farmaceutische congres te Brussel in 1910, dat gunstig werd ontvangen. Er werd een voorbereidingscommissie gevormd en statuten werden geconcipeerd. De FIP werd op 25 september 1912 opgericht. Drie Nederlandse apothekers, die bijdroegen aan de oprichting, worden vermeld.

HISTORY OF PHARMACY

H.A. BOSMAN-JELGERSMA

Op dinsdagmiddag 1 september hadden zich veertig tot vijftig belangstellenden verzameld in Room v van het Rai-Congrescentrum, waar negen sprekers het woord zouden voeren over de 'History of Pharmacy'. De bijeenkomst stond onder leiding van Dr. D.A. Wittop Koning (Amsterdam) en Prof. Dr. K. Zalai (Boedapest). De volgende onderwerpen passeerden de revue.

De eenhoorn

E.L. Ahlrichs (Utrecht) sprak over 'The Unicorn'. De eenhoorn heeft nooit bestaan, maar de hoorn van dit fabeldier was eeuwenlang een krachtig geneesmiddel tegen allerlei ziekten en onder de naam 'unicornu' in de apotheken voorradig. Het was een kostbaar wondermiddel, dat vooral ook tegen vergiftigingen werd gebruikt. In de loop van de 17e eeuw is de belangstelling ervoor afgenomen, vooral toen men zich realiseerde dat de zo hoog geprezen eenhoorn de tand van de narwal, een walvisachtig dier, was. Nog steeds leeft de eenhoorn voort in de heraldiek, in de kunst en in de handel.

Otto Sperling

Prof. Dr. H.A. Bosman-Jelgersma (Oegstgeest) hield een lezing over 'Otto Sperling as apprentice-pharmacist in Leiden, 1619-1621'. Sperling (1602-1681), die zijn laatste levensjaren in gevangenschap doorbracht, schreef in die periode zijn levensgeschiedenis. Dit manuscript (aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen) is van belang voor de kennis van de 17e-eeuwse geneeskunde en natuurwetenschappen. Tijdens zijn verblijf te Leiden werkte Sperling als apothekersleerling en studeerde hij medicijnen. Enige bijzonderheden van zijn Leidse tijd werden besproken, zoals de intoxicatie die hij kreeg na het fijnstampen van kolokwint, zijn ervaring met het roken van tabak, zijn belangstelling voor botanie, chemie en filosofie, en zijn ontmoetingen met belangrijke mensen als Rubens, Hugo de Groot en de Cartesiaan Renierus.

Vrouwelijke apothekers

'Rang und Ruf der Apothekerin im 1900 und heute. Ein Vergleich' was het volgende onderdeel. Dr. R. Dilg-Frank (Marburg) citeerde de uitspraak: 'Frauen die denken, daran denkt man nicht' en wellicht kreeg door deze opvatting in Duitsland pas in 1908 voor het eerst een vrouw het apothekersdiploma uitgereikt. Dit is laat in vergelijking met bijvoorbeeld Nederland (1881), België (1885) en Rusland (1892). Mede doordat er in Duitsland behoefte kwam aan tweede apothekers (zoals tijdens de Eerste Wereldoorlog), werden vrouwen steeds meer ingeschakeld als apotheker.

Antieke Joegoslavische geneesmiddelen

Prof. Dr. Dragan Stupar (Beograd) sprak over 'Medikamente und medizinische Instrumente aus antiker Zeit aus dem boden Jugoslaviens'. Ten tijde van het Romeinse keizerrijk, nog voor de periode Galenus (129-199 na Chr.), stonden geneeskunde en farmacie in Joegoslavië op een hoog peil. Archeologische vondsten hebben dit aan het licht gebracht. Hoewel de vondst van medicamenten een unicum is, werd recent in Viminacium een graf uit 100 na Christus ontdekt, waarin behalve medische instrumenten ook een bronzen kistje werd aangetroffen met twaalf verschillende geneesmiddelen. Van drie daarvan (pillen) konden door de aanwezige opschriften de samenstelling en de toepassing worden achterhaald.

Verzamelen

'How to collect items concerning pharmacy' was het onderwerp van J.B. van Gelder (Gorinchem). Hij besprak de opzet van een boekenverzameling op farmaceutisch gebied. De nadruk werd vooral gelegd op de beperkingen die men zichzelf moet stellen, waarbij men zich goed moet realiseren wat men precies wil verzamelen. Een goede kwaliteit is beter dan een grote kwantiteit. Een aantal zeer praktische raadgevingen werd gegeven door de spreker, die zelf een verwoed bibliofiel is.

Orsini-Colonna-aardewerk

Dr. R. Montagut (Paris) behandelde 'Une serie de majoliques pharmaceutiques. La typologie Orsini-Colonna'. Farmaceutisch aardewerk dat bekend is onder de naam 'Orsini-Colonna', naar de beschildering die een beer (orso) laat zien welke een zuil (colonna) omarmt, werd altijd verondersteld afkomstig te zijn (omstreeks 1520) uit de Italiaanse stad Faenza. Onderzoek uit 1980 door Castelli heeft uitgewezen dat deze potten wellicht zijn gemaakt in het berggebied de Abruzzes. Er is een poging gedaan tot een indeling te komen. Hiertoe heeft men meer dan 150 exemplaren beoordeeld op decoratie (type en kwaliteit) en de aanwezige tekst (gothische of romaanse letters). Men komt tot de veronderstelling dat er gedurende ten minste veertig jaar verschillende homogene series zijn vervaardigd.

Analyse van zalf uit de Gouden Eeuw

'Analysis of an ointment from the wreck of the "Amsterdam"' was de titel van de lezing van Dr. H.H. de Rooij (Amsterdam).

Het VOC-schip 'Amsterdam' leed op weg naar Batavia tijdens een hevige storm in februari 1749 schipbreuk bij Hastings. De meeste opvarenden en de kisten met zilver werden in veiligheid gebracht voordat het schip, met de resterende lading, in het

zand wegzink. Sedert 1984 wordt jaarlijks een archeologisch onderzoek verricht, waarbij duikers trachten voorwerpen uit het wrak naar boven te brengen. Hieronder was een grote zalfpot met inhoud. Analyse daarvan met behulp van chromatografie en spectrofotometrie bracht aan het licht dat de zalf kon worden geïdentificeerd als 'Unguentum basilicum' (Teerzalf), een middel dat in de 'Orde en Instructie voor de Chirurgyens' is vermeld. Dit is een lijst van geneesmiddelen die de chirurgijn aan boord van een VOC-schip in voorraad moest hebben. De zalf werd gebruikt bij ontstekingen. Tijdens het FIP-Congres verkocht Gist-brocades (een der sponsors van het project 'Amsterdam'), zalf die volgens het originele recept was bereid, in een aardewerk potje voorzien van het VOC-embleem en het opschrift 'U:basilic'.

Zuidduitse apotheken

Dr. A. Wankmuller (Tubingen) besloot de bijeenkomst met de voordracht 'Zur Geschichte der Apotheken und des Apothekenwesens in Suddeutschland im 14/16 Jahrhundert' aan de hand van

dia's waarop apotheekvestigingen in Zuidduitse steden staan afgebeeld en met behulp van gegevens uit farmacopeeën en taxen heeft hij laten zien dat deze apotheken vooral aan de grote handelswegen waren gevestigd.

75 jaar FIP

Tijdens het FIP-Congres is veel aandacht geschonken aan het 75-jarige bestaan van de FIP. Waar in het verleden Dr. D.A. Wittop Koning '50 jaar FIP (1912-1962)' heeft beschreven in het Journal Mondial de Pharmacie (nr. 2, 1962), werd dit jaar door Prof. Dr. K. Zalai uit Budapest (president van de International Society for the History of Pharmacy) een boek samengesteld over de FIP van 1962 tot 1987, dat aan het eind van dit jaar zal uitkomen.

George Griffenhagen uit Washington presenteerde tijdens de openingsdag op 31 augustus '75 years FIP' op dia's. Hiervan gaf hij tijdens de dinsdagmiddagzitting een verkorte versie. Uw verslaggeefster schreef in het 'FIP special'-nummer al een artikel over 'The Netherlands: birthplace of FIP' (Pharm Weekbl 1987;122:547-51).

BIJEENKOMST / REUNION

De eerstvolgende bijeenkomst van de Kring zal plaatsvinden te Enkhuizen op 14 en 15 mei 1988.

La prochaine réunion du Cercle aura lieu à Enkhuizen, le 14 et 15 mai 1988.

KRING VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE PHARMACIE IN BENELUX

CERCLE BENELUX D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE

Opgericht 18 april 1950 — Fondé le 18 avril 1950

Bestuur - Bureau :

Voorzitter - Président : E.L. Ahlrichs, Prof. Ritzema Boslaan 13, 3571 CL Utrecht.
Tel. 030-713770

O/Voorzitter - Vice-Président : G. Vercruysse, Winderickxplein 6, 1641 Alseberg.
Tel. 02-3801500

Sekretaris - Secrétaire : B. Mattelaer, Voorstraat 40, 8500 Kortrijk. Tel. 056-224221
Penningmeester - Trésorier : Prof. Dr. H.A. Bosman-Jelgersma, Mathenesselaan 1,
2343 HA Oegstgeest. Tel. 071-170042

Bibliothecaris - Bibliothécaire : G. Gilias, Milsestraat 33, 3044 Haasrode. Tel. 016-
46 22 04

Leden - Membres :

J.B. van Gelder, Klein Haarsekade 54, 4205 VB Gorinchem. Tel. 01830-22661

Dr. A. Guislain, 110, rue Royale, 6030 Marchienne. Tel. 071 - 32 47 25

G. De Munck, Heidestraat 1, 2710 Hoboken. Tel. 827 47 57

Dr. L.J. Vandewiele, Goudenhandwegel 26, 9120 Destelbergen. Tel. 091 - 55 68 97

Dr. D.A. Wittop Koning, Raphaëlstraat 22, 1077 PV Amsterdam. Tel. 020-794219

Ereleden - Membres d'Honneur :

Prof. Dr. A. E. Vitolo, Pisa (1955) — Dr. L. Vandewiele, Destelbergen (1960) —
Lic. P. Julien, Paris (1970) — Prof. Dr. K. Ganzinger, Wien (1975) — Prof. Dr. A.
Heyndrickx, Gent (1975) — Prof. Dr. G. Sonnedecker, Madison (1975) — Prof.
Dr. H. Tartalja, Zagreb (1975) — Dr. D. Wittop-Koning, Amsterdam (1975) — Prof.
Dr. W. Schneider, Braunschweig (1981).

Ondersteunende leden - Membres donateurs :

Algemene Pharmaceutische Bond (Brussel) — Bureau Hufen (Bosch en Duin) —
V.S.M. Geneesmiddelen (Alkmaar) — Koninklijk Oostvlaams Apothekersgild
(Gent) — Apothekersvereniging Kortrijk e.o. (Kortrijk) — Apothekersvereniging
Leuven e.o. (Leuven) — Maatschappij Centrafarmacie (Etten-Leur) — Mevr. M.
Delbeke-Vanderschelden (Ieper) — Departement GOUDA der KNMP (Boskoop)
— Departement DEN HAAG der KNMP (Delft) — Departement GRONINGEN
der KNMP (Groningen) — Departement NOORD-BRABANT der KNMP (Eindhoven)
— Departement ROTTERDAM der KNMP (Rotterdam) — Departement FRIES-
LAND der KNMP (Drachten) — Departement UTRECHT der KNMP (Utrecht) —
Departement ZEELAND der KNMP (Middelburg) — Prof. Dr. A. Heyndrickx, Lab.
v. Toxicologie (Gent) — Kon. Mij ter Bev. Pharmacie (Den Haag) — LUNDIA
apotheekinrichting (Varsseveld) — Inst. v. Geschiedenis Natuurwetenschappen
(Utrecht) — Drs. apotheker J.A. Schraivesande (Rotterdam) — Stichting Ver. Ned.
Apotheken (Den Haag) — Fa. van Werdenburg (Almere) — Mevr. J. de Ridder-
van As (Eindhoven) — Koninklijke Apotekersvereniging van Antwerpen — OPG
(Utrecht) — ICI Holland (Zoetermeer) — BYL Nederland (Zwanenburg).